

Társadalmi metszetek

HATALOM, ÉRDEK, INDIVIDUALIZÁCIÓ
ÉS EGYENLŐTLENSÉG
A MAI MAGYARORSZÁGON

Szociológiai tanulmányok

Szerkesztette

KOVÁCH IMRE

Megjelent a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

és a

Politikatörténeti Alapítvány

támogatásával

ISBN 963 9350 89 3

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2006

© Kovách Imre et al.

Jelen kötetet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel
- elektronikus, fényképezési úton vagy más módon -
sokszorosítva, a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

TARTALOM

FÖLDES GYÖRGY: AJÁNLÓ 9

KOVÁCH IMRE: PARADIGMAVÁLTÁS, TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS EGYENLŐTLENSÉG 11

KOVÁCH IMRE – KUCZI TIBOR – JÓKUTHY EMESE: AZ OSZTÁLYOK, A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS RÉTEGZŐDÉS KUTATÁSÁNAK ÁLLAPOTÁRÓL ÉS MEGÚJÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL 19

FOLYTONOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG

LAKI LÁSZLÓ: RENDSZERVÁLTÁSOK MAGYARORSZÁGON 39

KUCZI TIBOR – KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA: A SZOCIOLÓGIA SZEREPVÁLTOZÁSA ÉS AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMBÓL 79
Függelék 105

HAGYOMÁNYOS SZEMPONTOK

BUKODI ERZSÉBET: TÁRSADALMUNK SZERKEZETE KÜLÖNBÖZŐ NÉZŐPONTOKBÓL 109
Munkaerő-piaci/foglalkozási rétegszerkezet 111 Fogyasztási csoportok, életstílus-csoportok 139 Összefoglalás 158

KOVÁCH IMRE – NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ: TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK 161
Településszerkezet, térszerkezet – öröklött struktúrák posztszocialista változásokkal 162 Regionalizáció – európai integráció. Szervezeti reform, változatlan települési érdekek és rendszerek 167 Település, társadalom – szegregáció, migrációs ellenáramok 170 Közép-európai aszinkronitás – közép-európai modell 172

LAKI LÁSZLÓ: AZ IFJÚSÁG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN 177

Az ifjúsági munkanélküliség megjelenése és állandósulása 185 A munkavállalás és a pályakezdés idejének kitolódása 186 Az iskolában eltöltött idő meghosszabbítása 188 A szülői családról való leválás és az önálló életkezdés kitolódása 190 Reális társadalomkép, rossz társadalmi közérzet 192 Területi-településtípusbeli különbségek 194 A nemzedéki intézményrendszer átalakulása és válsága 196 Ifjúsági csoportok, szubkultúrák, problémák 200

GAZSÓ FERENC: TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS ISKOLARENDSZER 207

Minőség és társadalmi áteresztőképesség 208 Makroszerkezeti változások és iskolázási esélyek 210 Egyenlőtlensége az alapiskolában 212 A továbbtanulás – szociokulturális metszetben 217

ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK

ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT: HÁLÓZATOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN 227

Társadalmi struktúra és hálózati megközelítés – néhány kiinduló kérdés 227 Az erőforrások és összefüggéseik – az alkalmazott modellek, módszerek és változók 230 Az erőforrások konszolidációja, belső összefüggéseik szorossága 233 Régi és új tényezők az erőforrások reprodukciójában 236 A kapcsolathálózati erőforrások növekvő társadalmi meghatározottsága 243 További súlypontok a téma kutatásában 247 Függelék 250

CSITE ANDRÁS – KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA: FOGYASZTÓI CSOPORTOK

AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN 253

Társadalomszerkezet és társadalmi miliók 256 Társadalmi miliók 1998–2004 265 Összegzés: fogyasztói miliók, társadalmi csoportok 283 Függelék 285

CSURGÓ BERNADETT – MEGYESI G. BOLDIZSÁR: CSALÁDI DÖNTÉSEK, MUNKAMEGOSZTÁS ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET 293

Családon belüli döntések 295 Családi munkamegosztás 303 Zárszó 309

CSIGÓ PÉTER: KERESKEDELMI MÉDIA ÉS KÉSŐ MODERN INDIVIDUALIZÁCIÓ 311

A társadalmi tagoltság vizsgálata és a késő modern elméletek Magyarországon 313 Média és késő modernizálódás Magyarországon – két forgatókönyv 316 A digitális szakadék három dimenziója: médiafogyasztás és individualizáció Magyarországon 318 Népszerű média: egy „társadalmon kívüli” tér 331 Módszertani függelék 340

ÉRDEK, POLITIKA ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRA

SZALAI ERZSÉBET: TŐKE–MUNKA VISZONY ÉS HATALMI SZERKEZET

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUSBAN 349

Az új gazdasági elit kialakulása és hatalmi szerepe 349 *A munkásság helyzete* 352
A hatalom természete – kizsákmányolás – társadalomszerkezet 362

HACK JÓZSEF: A POLITIKAI PREFERENCIÁK, ÉRDEKEK HATÁSA AZ ANYAGI HELYZET
ÉSZLELÉSÉRE (1996–2005) 375

Bevezetés és hipotézisek 375 *Adatok és módszerek* 378 *Politikai erőviszonyok az adatfelvételek idején* 384 *A háztartás érzékelt anyagi helyzete (A modell; H1, H2 hipotézis)* 385 *A várt anyagi helyzet (B modell; H3, H4 hipotézis)* 392 *A várt anyagi helyzet a politikai preferenciák és a választási várakozások függvényében (C modell; H5 hipotézis)* 397 *Végkövetkeztetés helyett* 404

NEUMANN LÁSZLÓ: AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS INTÉZMÉNYEINEK MŰKÖDÉSE 405

Bevezetés, avagy a kapitalizmus változatai 405 *Az ágazati kollektív alku gyengése Magyarországon* 407 *Vállalati kollektív alku* 410 *Mégis, kinek az érdekében alkudoznak a szakszervezetek?* 415 *Miért decentralizált a magyar alkurendszer* 418 *Magyarázatok: avagy mi a baj a magyar munkaadókkal és a szakszervezetekkel?* 420 *Milyen modell felé tart Közép-Kelet-Európa?* 427

VÁLTOZÓ TÁRSADALMI HELYZETEK

KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA – LENGYEL GYÖRGY: ELIT ÉS TÁRSADALOM

A KILENCVENES ÉVEKBEN 431

Bevezetés. A rendszerváltás előtti elitek a társadalomtudományi elemzésekben 431 *Politikai rendszerváltás – az elitek reprodukciója, cserélődése* 434 *A gazdasági elit* 436 *A kulturális elit változásai* 439 *A kulturális elit belső rétegzettsége. Önálló társadalmi csoport-e a kulturális elit?* 441 *A politikai elit* 443 *Elitek, hatalom, társadalomstruktúra* 446

KUCZI TIBOR: KISVÁLLALKOZÓK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN 449

Fordulat a kisvállalkozások és a nagyvállalatok kapcsolatában 456 *A piacgazdaság kialakulásának szakaszai* 460

FERGE ZSUZSA: STRUKTÚRA ÉS SZEGÉNYSÉG 479

A struktúra értelmezése 479 *Államszocialista struktúra* 481 *Szegénység az államszocializmusban* 484 *Az újkapitalizmus strukturális viszonyai* 486 *A rendszerváltás utáni egyenlőtlenség és szegénység* 493 *Következtetés* 500

ÖSSZESÍTETT IRODALOMJEGYZÉK 501

A KÖTET SZERZŐI 533

LAKI LÁSZLÓ

RENDSZERVÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

A 20. század nyolcvanas–kilencvenes éveiben alapvető változások zajlottak Közép- és Kelet-Európában – így Magyarországon is –, melyek részei és egyben befejező aktusai voltak a világgazdaságot addig uraló trendek kifulladásának és a második világháború után kialakult katonai-hatalmi status quo felbomlásának. Ezzel a történelemben egy korszak – a politikai megoldást kereső nagyhatalmak jóvoltából – gyorsan és háború nélkül lezárult, és megindult egyfajta újra- és átrendeződési folyamat.

E korszakváltás hazánkat közelebbről is érintő egyik következménye, hogy megszűnt a közép- és kelet-európai térségre kiterjedő szovjet befolyás, továbbá hogy az érintett országok, a Szovjetuniót is ideértve, addigi gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedésüket is meg kívánták változtatni – méghozzá gyökeresen és azonnal, vagyis át kívántak térni a „szocializmusról” a „kapitalizmusra”, mely elhatározás, cél és folyamat összefoglalóan rendszerváltás (rendszerváltozás) néven került be a történelembé.

Rendszerváltáson a politikusok, politológusok és szociológusok több egymástól elkülönülő-elkülöníthető folyamatot értenek: egyrészt politikait, az egy-pártrendszerű diktatúráról a többpártrendszerű demokráciára való áttérést, másrészt gazdasági folyamatot, melynek során az államszocialista redisztribúciót a piacgazdaság intézményei, működési logikája és ügyletei váltják fel. Végül pedig beszélhetünk társadalmi rendszerváltásról, amely a lakosság körében addig elterjedt és bevett társadalmi szokások, eljárások, kulturális és gazdasági minták, habitusok és cselekvésmódok az új, a kapitalista viszonyoknak megfelelő – és társadalmi léptékű – megváltoztatását foglalja magában (ANDORKA, 1996, BRUSZT-SIMON, 1992).

A rendszerváltás időszakában általános volt a vélemény, hogy a politikai rendszerváltás az intézmények (alkotmány, pártok, parlament stb.) egyszerűnek látszó kiépíthetősége, a történelmi előzmények és a nyugati demokráciák mintáinak „átvétele” miatt viszonylag gyorsan – egy-két választási ciklus alatt – megvalósítható. A gazdasági rendszerváltásnak már egy-másfél évtizedet prognosztizáltak, míg a társadalmi évtizedeket.

A rendszerváltás tehát gyökeres változásokat ír elő a gazdaság, a politika és a társadalom alapintézményeiben és működés módjában, az addig uralkodó (domináns) társadalmi-gazdasági újratermelődési modellt ugyanis nem átalakítani, reformálni vagy dinamizálni akarja, hanem totálisan megváltoztatni. Ez a felfogás egészen pontosan rendszercserében gondolkodik, ahol úgymond az „ország minden bajáért felelős” és „bűnös” szocializmust le kell cserélni a megoldást garantáló kapitalizmusra. A forgatókönyv részletekbe menően felsorolja a csereszabatos társadalmi, gazdasági és politikai intézményeket és működés módokat, ahol minden „rossznak” megvan a maga „jó” és „tökéletes” ellentettje: a redistribúciónak a piac, az állami tulajdonnak a magántulajdon, az alkalmazottnak a vállalkozó, az egypártrendszernek a többpártrendszer, az alattvalónak a polgár stb., ahogy Keletnek a Nyugat, avagy „visszatérésünk a nyugati civilizációba”.

A magyar történelem ismeretében könnyű belátni, hogy a vázolt 20. század végi rendszerváltás és forgatókönyve kísértetiesen hasonlít egy negyven évvel korábbi eseményre és forgatókönyvre. Nevezetesen a kommunista hatalomátvételre, amikor is ezzel ellentétesen az „ország minden bajáért felelős” és „bűnös” kapitalizmust (feudálkapitalizmus) cserélték le a „jó” és a megoldást biztosító szocializmusra. A csereszabatos intézmények és működés módok szintén a jelzett ellentétpárok voltak, csak fordítva: a magántulajdon helyett az állami (közösségi) tulajdon kizárólagosságát tartották helyénvalónak, a piacot a redistribúcióval kívánták felváltani, a demokráciát pedig egyetlen párttal is megjeleníthetőnek vélték. A korabeli forgatókönyv hasonlóképpen azonnali, totális, megalkuvást nem ismerő és minden reformalternatívát elutasító eljárást: rendszerváltást írt elő.

Innen közelítve könnyen belátható, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek rendszerváltása nem értelmezhető önmagában, hiszen néhány évtizeddel korábban megelőzte egy éppen ellentétes kapitalizmus-szocializmus csere. Sőt, ha időben még korábbra megyünk vissza, és az 1919-es Tanácsköztársaságot is ide soroljuk, azt látjuk, hogy az elmúlt évszázadban több rendszerváltásra is sor került hazánkban.

Úgy gondoljuk, hogy már az eddig vázoltak is rengeteg új problémát és kérdést vetnek fel. Például a 20. századi magyar történelmet akár a rendszerváltások koraként is felfoghatjuk, hiszen a jelenség folytonosan felbukkan, és történelemalakító tényezőként végigkíséri az évszázadot. Miután nem egyedi és véletlenszerű esetről van szó, fontos kérdés, vajon milyen körülmények vezettek oda, hogy időről időre rendszerváltásokra került sor hazánkban. Mi az oka annak, hogy az ország egy évszázadon át nem jutott túl a rendszerváltásokon, ami persze az a kérdést is felveti, hogy a felmerülő problémákra a mindenkorai politikai elitek miért mindig rendszerváltással, nem pedig más módon reagáltak. Ez a kérdés még akkor is válaszra vár, ha tudjuk, hogy a magyar rendszerváltásokra mindig is a nagyhatalmi-katonai átrendeződések és a világgazdaság paradigmaváltozásai nyomán került sor, mint az első és második világháború után, vagy a globálkapitalizmus időszakában, illetve hogy a második világháború után az országot megszállva tartó Szovjetunió kényszerítette ránk a korabeli szocialista rendszerváltást. Legutóbb nem volt katonai kényszer, mégis a rendszervál-

tás receptjét alkalmaztuk. Vajon az aktuális történelmi helyzetek mindig ezt kényszerítették ki az évszázad során, vagy a mindenkori új politikai elitnek csak ennyire voltak felkészülve, netán a hatalom megragadására ez is elégségesnek bizonyult?

A fenti kérdések korántsem költőiek, ha az elmondottak ismeretében megfontoljuk, hogy a rendszerváltások a társadalmi és gazdasági alapintézmények – pl. tulajdon, állam, család – gyors és totális megváltoztatását tűzték zászlajukra: a társadalmat ideológiai-politikai alapon átstrukturálva, vagyonokat önkényesen elvéve vagy juttatva, a megszokott életet és kilátásokat felforgatva, és hosszan tartó kaotikus állapotokat előidézve. Nem kisebb-nagyobb átalakításokban vagy átfogó reformokban gondolkodtak, hanem a gazdasági-társadalmi reprodukciós modell teljes cseréjében, másként fogalmazva olyan „végső” megoldásokban, amelyek az ideológián kívül más vonatkozásban aligha voltak „megalapozottak” tekinthetők.

Tekintettel arra, hogy az utóbbi két rendszerváltás között történetileg rendkívül rövid idő – mindössze negyven év – telt el, nem kerülhető meg a reakció kérdése sem: a nyolcvanas évek vége mennyiben hordozta magán a szocialista fordulatra adott reakció, reváns vagy restauráció jegyeit és lenyomatát? Hasonlóképpen kérdés, hogy a mindenkori rendszerváltások milyen folyamatokat szakítottak meg, és ezzel milyen töréseket okoztak a gazdaság és a társadalom fejlődésében, illetve hogy milyen új fejlődési irányzatokat indítottak el, s ezek mennyire járultak hozzá az ország modernizációs versenyképességéhez. Tisztázandó, hogy a töréseken milyen hosszú távon érvényesülő irányzatok „szivárogtak” át, tompítva, korrigálva vagy éppen felerősítve, torzítva ezek egyébként is traumatikus hatásait.

A rendszerváltások tehát nem speciálisan magyar jelenségek. Nem valamiféle magyar átokról van szó, hiszen ezek Közép- és Kelet-Európa egészének, továbbá Ázsia és Amerika számos országának fejlődésében is kimutathatók. E jelenség egyidejű és tömeges előfordulása vitathatatlanná teszi, hogy mögötte nem speciális nemzeti problémákat, hanem a világgazdaságot alakító általános és hosszú távú trendeket kell tételezzünk. Innen közelítve ismételten kérdések sora merül fel: a különböző országok a múlt század közepén fejlettségük milyen szintjén és szakaszában sodródtak bele a rendszerváltás folyamatába, és a nyolcvanas–kilencvenes években milyen kondíciók között érte őket az újabb kihívás? Ugyanis a volt szocialista országok ekkor nagyon is eltérő állapotban voltak, és eltérő válaszokkal próbálkoztak (SZELÉNYI, 2004). Kínában a szocializmus keretei között, kimondottan saját erőre alapozva ment végbe az „eredeti tőkefelhalmozás” úgy, hogy az utóbbi évtized gyors növekedése és modernizációja elindította a legfejlettebb kapitalizmusokkal versenyképes gazdasági és katonai nagyhatalommá válás útján. Ez azt is jelenti, hogy a volt szocialista országok – így hazánk – számára sem csupán a realizált forgatókönyv volt az egyetlen alternatíva a nyolcvanas–kilencvenes években, voltak ennél a körülményeknek megfelelőbb és sikeresebb megoldási kísérletek is. Kína mindenestre a szocializmus rendszerváltás nélküli kapitalizálhatóságát látszik példázni, ami további problémákat vet fel. Sok más mellett azt, hogy ezen fejlődés ismeretében egyáltalán nem látszik bi-

zonyítottak, hogy a szocialistának nevezett társadalmi-gazdasági újratermelő-dési modell minden körülmények között és feltétlenül történelmi zsákutca lenne. A két rendszer közti kínai „átmenet” cáfolni látszik azt is, hogy a kapitalizmus és a szocializmus egymást kizáró ellentétek, amely felfogás a magyar és a kelet-európai rendszerváltó politikai elitnek propagandájának egyik alapvetése.

Mindent egybevéve úgy gondoljuk, hogy a rendszerváltás kapcsán rengeteg válaszra váró kérdés vetődik fel – ezek jó részét még fel sem tették, melyekkel adós a magyar szociológia és politológia. E keretek közt csupán arra vállalkozhatunk, hogy a problémák halmazából néhány közérdeklődésre számot tartó szempontot, megközelítésmódot, jelenséget és folyamatot megjelöljünk és felvázoljunk.

*

A 20. századi magyar fejlődés fontos jellemzője tehát, hogy menetében időről időre gyökeres, gyors, gazdaságilag és társadalmilag megalapozatlan, ugrásszerű és ideologikus alapvetésű változások – rendszerváltások – következnek be. E társadalmi jelenségegyüttesek egyik sajátosságuk, hogy a magyar társadalom nem saját (szerves) fejlődési irányai és dinamizmusai, válságai és alternatívái által meghatározott úton és módon került olyan helyzetbe, amikor a mindenkorai politikai elitnek rendszerváltásra készítették, hanem külső, világgazdasági és nagyhatalmi-katonai válságok és változások nyomán. Másként fogalmazva azt állítjuk, hogy a magyar társadalom nem maga termelte és hordozta ki a rendszerváltásokban megjelenő fejlődési alternatíváit, gazdasági és társadalmi berendezkedéseit. Következésképpen a 20. századi rendszerváltások nem vezethetők le a megelőző időszakok és újratermelő-dési formák működési jellemzőiből, fejlettségeiből és az általuk kondicionált fejlődési alternatívákból. Így a második világháborút követő államszocialista berendezkedést nem a két háború közti feudálkapitalizmus termelte ki magából, mint ahogy az államszocialista fejlődésnek sem szerves folytatása a kilencvenes évek rendszerváltása utáni – szintén minden átmenet nélküli – hazai „félperifériás” globálkapitalista berendezkedésváriáns.

Mint a fenti megfogalmazások is jelzik, véleményünk szerint egy meglehetősen összetett és ellentmondásos jelenségegyüttes munkál rendszerváltásaink hátterében, amely azzal kapcsolatos, hogy a magyar gazdaság és társadalom jelentősen eltérő fejlődési pályán mozgott és mozog, mint a világgazdaság fejlődési irányát és dinamikáját az utóbbi évszázadokban meghatározó modernizációs trend. Az aszinkronitást és az eltérést olyan régóta ismert problémák jelzik, mint a „megkésetttség”, az „elmaradottság”, a „szerves fejlődés hiánya”, az „utolérés”, a „függés”, a „fejlettségi olló” nyílása vagy csukódása, a „félperifériás” helyzet, és persze a „rendszerváltás”. Ebben az értelemben a jelenségkör egyes elemei a középkorig is visszanyúlnak, amennyiben a történészek szerint a magyar fejlődés már évszázadokkal korábban eltért a nyugat-európaiktól (PACH, 1969; BEREND T. – RÁNKI, 1972; BEREND T. – RÁNKI, 1976; BEREND T., 2003). Ha nem kívánunk eddig visszamenni a történelemben, akkor is évszázados trendekkel kell szembenéznünk, mivel a hazai fejlődés „mássága” a kapitalista újratermelő-dési mód kialakulását követően vált igazán karakteressé.

Témánk szempontjából közelítve a kérdéshez röviden arról van szó, hogy a 18., de főként a 19. században látványosan meglódló kapitalizmus az országhatárokon és Európán is túlnöve a világgazdaság meghatározó irányzatává nőtte ki magát. E modernizációs trend öntörvényű folyamatai (ANDORKA-HARCSA, 1986; BECK, 2003; KULCSÁR, 1980; LÉVAL, 2003; RÁNKI, 1987; ROSTOW, 1960; SZEKFÜ, 1989; SZENTES, 1999; TÓTH T., 1988; WALLERSTEIN, 1983) egyrészt sajátos, ugyanakkor folytonosan változó követelményeket és versenyfeltételeket diktálnak az egyes országok számára, még ha azok nem is „kívánnak” e versengés részesei lenni. Másrészt kondicionálják a változások irányát és dinamikáját, hol rövid és gyors növekedést, majd visszaesést produkálva, hol pedig tartós fejlődést, átmeneti állapotokat, stagnálást és mély válságokat előidézve. Harmadrészt sajátos kapcsolódási-függőségi viszonyokat alakítanak ki, gondoljunk például a „centrum”, „félperiféria”, „periféria” és az utóbbin is kívül eső országok gazdasági kölcsönkapcsolataira. Továbbá szervezik a nemzetközi gazdasági és kereskedelmi, munkamegosztási és integrációs folyamatokat is. A gazdasági versengés egyben befolyási-hatalmi versengés is, arra készítetve és kényszerítve az egyes országokat, hogy folytonosan bővítsék fennálló újratermelődési modelljeik erőforrásait, felhalmozási és innovációs képességeit. Ennek nagy szerepe van abban, hogy az elmúlt két évszázad során a felhalmozási eszközök és eljárások gazdag eszköztára, a modernizációs modellek sokfélesége alakult ki, melynek a kapitalista berendezkedés folyamatos megújulása is részét alkotta. Vagyis időről időre új gazdaság- és társadalomszerveződési formák jelentek meg és váltak dominánssá a kapitalizmus körülményei között is: a szabad versenyes formától kezdve a két világháború közti állami beavatkozásokon és az azt követő „jóléti” piacgazdaságokon át egészen a globalizáció időszakáig. Ez egyben azt is jelenti, hogy a modernizációs trend abban az értelemben is meghatározó és mérvadó, hogy a kapitalista gazdaság- és társadalomszerveződés új berendezkedéseit, fejlettségeit és minőségeit mintául kínálta mások számára, mint ahogy az ezek működését értelmező, értékelő, alátámasztó vagy kritizáló ideológiák – például liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus, nacionalizmus – állandóan változó tárházát is kapaszkodóul és mércéül. És természetesen a modernizáció generálta versengés katonai és háborús kísérőjelenségeiről sem szabad elfeledkezni, melyek ismételten átfirták Európa és a világ befolyási és nagyhatalmi térképét, olykor alaposan megváltoztatva versenyképességeket, pozíciókat, elmaradottságokat, felzárkózásokat és függőségeket.

Nos, Magyarország nem tartozott sem a korán kapitalizálódó, sem a modernizáció fejlődési irányát és dinamikáját az utóbbi évszázadokban meghatározó, azt bármilyen módon is befolyásolni képes országok közé. Miután azonban földrajzilag ezen országok „peremzónájában” (KOSÁRY, 1990, 13–16.) helyezkedett el, a hazai politikai elitnek már a 18. század második felétől szembesülniük kellett a korabeli kapitalizmus kihívásaival, jóllehet ezek közvetve és ellentmondásos formában jutottak el hozzájuk. Közvetve és ellentmondásosan: a Habsburg Monarchiát érintő katonai kihívások közvetítésével, melyekre az abszolutista uralkodók igyekeztek „felvilágosult” – feudalizmust reformáló-lebontó – válaszokat adni, növelendő a birodalom katonai versenyképességét kondicionáló gazdasági (adó-

zó) potenciált, de amelyeket a magyar nemesi politikai csoportok saját uralmuk, a feudalizmus és az „ország” elleni támadásként értelmeztek (GERGELY, 2003; KOSÁRY, 1990). Hasonlóképpen közvetve: a francia forradalom és az azt követő évtizedek változásaira figyelő írók és költők, Angliában, Hollandiában stb. megfordult főurak, utazók, diákok vagy mesteremberek elbeszélései, leírásai, vagy e változások társadalmi-gazdasági horderejére figyelmeztető, ilyen típusú fejlődésre ösztönző művei közvetítésével. Így e fejlődést kísérő értelmezések, értékelések és ideológiák előbb érkeztek hazánkba, mint a kapitalizmus reál-folyamatai, következésképpen a politikát uraló nemesi elitek döntő része nem is értette és kezelte fontosságuknak megfelelően az ebből adódó kihívásokat.

Nem kísérjük végig a reformkortól az első világháborúig tartó és itt megtörő magyar kapitalizálódás évszázados trendjét, amely minden politikai, gazdasági és társadalmi ellentmondásossága ellenére komoly modernizációs teljesítményt nyújtott. Tény azonban az is, hogy relatív „elmaradottsága” csökkentésében nem hozott áttörést (BEREND T., 2003, GYÁNI-KÖVÉR, 2003; ROMSICS, 2000). Ez összefügg azzal, hogy bár a 19. században Európában volt a leggyorsabb a gazdasági fejlődés, az országnak keretet adó Habsburg Birodalom a versenytársakhoz képest egyre romló teljesítményt nyújtott. (Például amíg az egy főre jutó GNP alapján a Habsburg Monarchia az 1830-as években még az európai átlag felett volt, addig 1910-re már ezen átlagszint alá süllyedt [GERGELY, 2003].) Miután az ország nem tartozott a Monarchia legfejlettebb tartományai közé, „lemaradása” meghaladta a jelzett „átlagot”, ami a birodalmon belül is komoly feszültségforrás volt. Tekintettel arra, hogy a beáramló tőkék nagyon egyenetlenül oszlottak meg, az egyes országrészek, régiók, megyék és települések közti fejlődés és fejlettségbeli különbségek számottevően nőttek.

A fejlődésnek ez a „szigetszerű” módja már a kortársaknak is feltűnt: amíg egyes térségek és gazdasági szférák gyors fejlődést produkálva gazdasági kapcsolataikat kiépítették a fejlett országok („centrum”) irányába, és sok tekintetben oda kapcsolódtak, addig a „hátszág” alig vagy egyáltalán nem mutatott fel ilyen fejlődést. Következésképpen elmaradottsága állandósult vagy nőtt, hiszen az őt dinamizálni képes fejlett világgal a társadalom nagyobb hányadát kitevő „hátszág” nem voltak meghatározó kölcsönviszonyai. Kiemelnénk tehát, hogy a döntően külföldi tőkékre alapozódó – függő – kapitalizálódás csupán az ország egyes (korlátozott) földrajzi tereit, településeit, gazdasági szektorait és ügyleteit, társadalmi rétegeit és csoportjait, intézményeit és szerveződésmódjait kapcsolta be a modernizációs folyamatokba, ezek egy részét is csak esetlegesen és alkalmilag. Ez egyfajta „megkettőzöttséggel” járt, mivel a modernizálódó részek számára a korabeli kapitalizmus követelményei, megfontolásai, eljárásai és ügyletei voltak a mérvadó – alkalmasint a külső piacoké –, míg az ebből kimaradó nagyobb rész tradicionális módon működött tovább. Leopold Lajos így a magyar kapitalizálódás 19. századi módját „színlelt kapitalizmusnak” nevezi. Szerinte ez hazánkban gazdaságilag nem volt megalapozva: miután az ország kizárólag külkereskedelem útján kapcsolódott a nyugati („centrum”) piacokhoz, „átvett” bizonyos kapitalizmusra jellemző formákat. Úgy látja, hogy a kapitalizmusra jellemző jogintézmények átvételei önmagukban – megfelelő gazdasági

feltételek nélkül – csak a kapitalizmus látszatát keltik. Ez a megközelítés tehát nem a magyar kapitalizálódás megindulását vagy folyamatát vitatja, csupán arra a tényre világít rá, hogy a „félperifériás” helyzetből adódó „megkésett”, követő és függő kapitalizálódás nem tévesztendő össze a korabeli legfejlettebb országok „kifejlett”, a folyamatokat és a piacokat uraló és hegemóniára törekvő kapitalizmusával (LEOPOLD, 1917; SZENTES, 1999). A kétféle kapitalizmus közti „másságot”, ha úgy tetszik, minőségi különbséget Leopold igyekezett fogalmilag is elkülöníteni, amit témánk szempontjából hangsúlyozandónak tartunk.

Az a tény, hogy a magyar kapitalizálódás 19. századi folyamatai összekapcsolódtak a Habsburg Birodalom és ennek részeként a magyar korona területi egyben tartásának politikai céljaival, alapvetően meghatározta annak menetét, formáját és lehetőségeit. Elsősorban is azzal, hogy a kiegyezés során „harmonizált” birodalmi és magyar érdekeket megjelenítő birodalmi-nemesi elitek megtartották politikai monopolhelyzetüket, így a kapitalizálódás levezénylését és ellenőrzését is a kezükben tartották. A rendi társadalomban elfoglalt kivételezett helyzetét a nemesség befolyásos része politikai, gazdasági és kulturális előnyök formájában igyekezett átmenteni-átváltani, és nem kizárólag azáltal, hogy megszálta a rendszeres fizetést biztosító modernizálódó állam központi és megyei bürokráciáját, a különböző címeken létesített egyéb hivatalokat vagy a katonai pályát, hanem azáltal is, hogy ezzel az állami redisztribúciót is a kezében tartotta, továbbá a döntően az állam által megszerzett és garantált külföldi tőkék elosztását is konstruálta és kontrollálta. A politikai és a hivatali pályák ily módon kapitalista karrierpályák is voltak, melyeket a nemesség dominált, korlátozva a kapitalizmus új rétegeinek és csoportjainak beáramlását e területre. És bár a felhalmozás, a vállalkozás és a vagyonosodás államtól teljesen független vagy ahhoz csak áttételesen kapcsolódó klasszikus formái is fontos gazdasági-mobilitási tényezővé váltak, a politikai-bürokrata nemesi elitek a rang- és presztízshierarchián keresztül ezt is uralták. Az ebben a szférában sikeres karriert befutott, jelentős gazdasági potenciálra szert tevő és pozíciót betöltő személy ugyanis csak azzal vált társadalmilag is „elfogadottá”, ha pályáját birodalmi-nemesi címekkel és rangokkal is szentesítették. Mégis, az új polgári rétegeket, gazdagságuk, nemesi címek, földbirtokaik, diplomáik, asszimilációs hajlandóságuk stb. ellenére sem tekintették magukkal „egyenrangúnak”, nem utolsósorban azért, mert döntően „idegen eredetűek, görögök, németek és – a 19. század második felében – főként zsidók” voltak (BEREND T. 2003, 172.). Berend T. Iván a vázolt folyamatokat értékelve egyszerűen „kettős társadalomról” beszél, ahol a nemesség megőrizte hatalmát és vezető szerepét a felemelkedő polgársággal szemben. „A régi és az új társadalmi rétegek különleges szimbiózist alakítottak ki, és egymás mellett léteztek, egyedülálló »kettős társadalmat« alkotva.” (Uo. 159.) [Megjegyezzük, hogy a balkáni országokban az Oszmán Birodalom alóli felszabadulás után viszont „hiányos társadalom” – értsd „elit nélküli” – alakult ki.]

Erdei Ferenc továbbmegy: „többszörösen összetett szerkezetéről” és egyben „szakadásról” beszél a magyar társadalomfejlődés kapcsán. Egyrészt arról a társadalomszerveződési folyamatról (elvről) szól, amelyet a rendi társadalom folytatásaként folytonosan modernizálódó és uralmi helyzetben maradó „történel-

mi-nemzeti társadalom”, másrészt, amelyet az 1867 után felgyorsuló „modern polgári társadalomfejlődés” jelenített meg.

„Ennek a két különböző elvű szerkezetnek az egybeszövődése adja a magyar társadalom alapszövetét.

De az is alapvetően fontos körülmény társadalomszerkezetünkben, hogy mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszervezete közösségünknek, tehát nem a legalsó fokig kiépült társadalomszervezet. E sajátos alakulás idézte elő azt is, hogy e két társadalomrendszer alatt mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma. Ebből a szerkezeti elhelyezkedésből nyilvánvalóan kitetszik az is, hogy társadalmunkban egy sajátos szakadás állott be. Mert míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom alakult és módosult folyamatosan, és a másik oldalon a polgári társadalom épült ki, addig a parasztság alulmaradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg.” (ERDEI, 1987, 36–37.) Kóvér Györggyel egyetértve e felfogás legalább „három társadalmat” sejtet, annak minden feszültségével, kihordatlan és lefojtott problémájával együtt (GYÁNI-KÖVÉR, 2003, 23.).

Fontos tény, hogy a birodalmat és a történelmi Magyarországot egybetartani akaró birodalmi-nemesi elitek oly mértékben uralták és korlátozták a politikai szférát, hogy a kialakuló kapitalizmus új hordozó rétegeit, az ezek érdekeit megfogalmazó és szervezni akaró hatalmi csoportokat nem engedték a súlyuknak megfelelő, önálló politikai szereplőkké válni, ami a kapitalizmussal adekvát politikai konstrukció – a nemzetállammá válás – kihordását is akadályozta. Másként fogalmazva, a birodalmi-nemesi elitek – ha úgy tetszik – „hibásan” definiálták a 19. századi európai modernizáció folyamatait és kihívásait, hiszen ennek a nemzetállami lét megteremtése volt az egyik meghatározó eleme – ami egyébként a szemük láttára ment végbe Európában –, és a korabeli magyar törekvéseknek is a homlokterében állt.

Bibó István ebben az értelemben a „kiegyezés zsákutcájáról” beszél. Úgy látta, hogy „a dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett, ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni a helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki mentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok a birodalmukat, a magyarok az államukat.” (BIBÓ, 1948, 583.)

Bibó szerint a korabeli modernizációs kihívás „hibás” definiálása három kérdés és válasz köré szerveződött. Először is: „akarnak-e független, alkotmányos, szabadon kormányzott Magyarországot” – melyre „igen” volt a válasz. Másodszor: „az alkotmányos monarchia hívei-e, avagy republikánusok” – melyre a válasz „alkotmányos monarchia”, jöllehet nem lelkesedtek a Habsburgokért. Harmadszor: „akarják-e a történelmi Magyarország történelmi épségének” a megtartását – melyre szintén „igen” volt a válasz. A három „igen” azonban kibékíthetetlen ellentétben állt egymással, mivel a Monarchia a Habsburg Birodalom formájában „öt történelmi nemzetből, s ezenfelül még hat önállóságra törő népből tevődött össze”, így a független és alkotmányos Magyarország kívánalma a Monarchia „felrobbantását” követelte volna meg. „A magyar vezető réteg több-

sége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától.” (Uo. 589.)

A birodalmi-nemesi elitek uralmi dominanciája, inadekvát politikai céljai és a kapitalizmust meghatározó, hordozó új társadalmi rétegek és csoportok politikai megszerveződésének, sajátos érdekeik és céljaik önálló megjelenítésének, intézményesülésének stb. az akadályoztatása súlyos gondok forrása lett. Ugyanis egyfelől lefojtották a viszonylag gyors kapitalizálódás birodalmi és nemzeti szinten kitermelt ellentmondásainak megjelenítését. Ezzel – másfelől – deformálták is őket, hiszen nem engedték az adekvát szférában – a politikai arénában –, formában, szereplőkkel, kérdésfeltevések mentén és játékszabályok szerint megjelenni. Ezen aktuálfolyamatok évtizedes korlátozása, lefojtása és deformálása aztán a kapitalizálódás hordozta gazdasági, politikai és társadalmi alternatívák távlatos kihordását is akadályozta és deformálta. Így, amikor a háborúba torkoló kapitalista versengés során e „lefojtott” világ „felrobbant” – maga alá temetve a birodalmat és nemesi politikai elitjét –, és a nemzeti függetlenség, a nemzetállammá alakulás, a demokratizálódás, a köztársaság stb. halasztást nem tűrő aktuálpolitikai realitássá vált, szinte minden hiányzott. Hiányoztak az adekvát társadalmi-politikai célok, a kiérlelt programok, a kiépített és bejáratott intézmények, a szervezett és kompromisszumkész társadalmi csoportok, a nemzeti és nemzetközi kapcsolatok, a hiteles és tapasztalt politikai aktorok. Helyettük a kihordatlan évtizedes feszültségek lefojtott és torzult formáival – melyeket a háború megpróbáltatásai csak növeltek –, sérelmekkel, céltalan indulatokkal, bűnbakképzéssel és gyűlöletkeltéssel, alkalmi ötletekkel, népboldogító vagy világmegváltó elképzelésekkel, álproblémákkal, agresszivitással, bosszúval stb. találkozunk.

Röviden: azt látjuk, hogy a feudalizmus leépítésének és a viszonylag gyors kapitalizálódásnak a monarchiabeli korszaka vitathatatlan teljesítményei ellenére nem hozott „áttörést” a korabeli modernizációs versenyben, hiszen az „kihordatlan” és befejezetlen” maradt, továbbá „felemásra” sikeredvén, ezen formájában jellegzetes struktúra-, mentalitás- és történelemformáló erővé vált, amely a kudarc sajátosságait is magán hordozta. Egyrészt arra gondolunk, hogy az időszak végére hazánkban nem alakultak ki a kapitalizmus „önfenntartó folyamatai”, amelyek külső befolyás nélkül képesek lettek volna a kapitalista működésmód és fejlődés fenntartására. Így maradt az európai „centrumtól” való tőke-, piac-, és technikai-technológiai függés, a lemaradás, a „félperifériás” helyzet, az alárendelt és követő modernizáció. A „kereskedelmi kapukon” át és „szigetszerűen” zajló kapitalizálódás – másfelől – integrátlanságot, és ezáltal egyfajta „megkettőzöttséget” is eredményezett. A magyar gazdaság nem integrálódott a fejlettebb centrumgazdaságokba, ugyanakkor a magyar gazdaságot sem volt képes integrálni: „szigetszerű” maradt, hiszen a „hátszág” gazdaságának premodern működésmódját és ügyleteit az áru- és pénzviszonyok alig vagy egyáltalán nem hatották át. Aztán „kettőzöttséget” okozott a hazai kapitalizá-

lódás eltérő és elkülönülő módjaiban – az állam és bürokráciája által konstruált és uralt, illetve az egyéni felhalmozás klasszikus formáiban –, amelyek más és más társadalmi rétegeknek és csoportoknak nyitottak utat a bekapcsolódásra e folyamatokba, a gazdasági siker és felemelkedés „elismerését” azonban a rendi rang- és presztízshierarchia működtetésével az előbbiekre bízva. Ez utóbbi is „kettőzöttséget” jelent, amennyiben a gazdasági teljesítmény rangbeli „elismertsége” nem járt együtt a polgári rétegek és csoportok tényleges társadalmi „egyenjogúsításával”, mi több a „nemes-nem nemes” megkülönböztetés a „nemes-idegen” – értsd: német, zsidó, görög stb. – elkülönülés jelentését is hordozta. „Felemásságra” utal a birodalmi-nemesi politikai elitek birodalomfenntartó céljai és az erre eszközként felhasznált kapitalizálódás nemzetállami irányú természetes mozgása közti meg nem felelés, amely „kihordatlanságánál” fogva már a történelmi kudarc jeleit is előrevetíti. És nem csupán azzal, hogy a korabeli kapitalizálódás ellentmondásai lefojtódtak és történelmileg egymásra torlódtak, hanem mert ezzel a rendszer saját történelmi alternatíváit sem engedte kihordani. Amikor aztán a nemzeti függetlenség, a nemzetállammá válás vagy a demokrácia megkerülhetetlen politikai szükségszerűségként felszínre került 1918–19-ben, nem voltak adekvát hordozó rétegek, intézmények és felkészült politikai aktorok. Ezen évek történései talán eseti kisiklásként is felfoghatók lettek volna, ha a közel egyéves sodródást, politikai improvizációt és káoszt nem követte volna a nemzet további fejlődését meghatározó történelmi kudarc. Ugyanis a győztes nagyhatalmak által az uralmi pozícióba visszahelyezett nemesi-úri elitek – Bibó kifejezésével az „úriember réteg” – a Horthy-rendszerben már ezeket a „nem nemesi” és „idegen” rétegeket és csoportokat teszik felelőssé – jelölik meg bűnbaknak – a történekekért, és nem csupán a birodalom széteséséért vagy a politikai felkészületlenségért, hanem kapitalizálódásért, nemzetállammá válásért vagy a demokratizálódás elkerülhetetlenségéért.

Ez már átvezet bennünket a Horthy-rendszerbeli modernizáció időszakába, amelyet az örökölt „befejezetlen” és „megrekedt” kapitalizálódás, a „megkettőzött”, „szigetszerű” és „felemás” struktúrák, a parasztság e struktúrákon kívüli-alatti állapota (GUNST, 1987) és az „úriember réteg” politikai uralma jellemezzék. Másként fogalmazva: a magyar társadalomban továbbra is jelentősen eltérő fejlettségek, működésmódok, gazdaság- és társadalomszerveződési formák léteztek egymás mellett, hol „szigetszerűen”, hol részlegesen áthatva egymást, de mindenképpen integrálatlanul.

A két világháború közti időszak a válság, a stagnálás, a kísérletezés és a kapitalizmus új formái kihordásának a korszaka volt Európában és Amerikában, a félperifériás, függő és követő magyar kapitalizálódásra azonban döntően a válság és a stagnálás volt a jellemző. Mivel a külső és belső körülmények – ideértve a birodalmi keretek megszűnését is – nem voltak alkalmasak arra, hogy a hazai kapitalizálódást felgyorsítsák és integrálják – a háborús készülődés néhány éve kivétel ez alól –, az örökölt fejlődési-fejlettségi sajátságok némelyike még karakteresebbé, ha tetszik, meghatározóvá vált. Ezt két ok miatt hangsúlyozzuk. Részben, mert ezek más országok modernizációját is többé-kevésbé jellemezték ebben az időben – nem magyar sajátságok voltak –, részben, mert bizonyos

értelemben előkészítették a talajt olyan megfontolások, eljárások és működésmódok természetesként történő elfogadására, vagy akár jogi normává emelésére, melyeket sokan kizárólag a „szocialista” korszak jellemzőiként vagy túlkapasáiként szoktak emlegetni.

E jellegzetességek közt tarthatjuk számon az állam gazdasági-társadalmi súlyának és szerepének jelentős növekedését, amely egybeesett más európai országok kapitalista (például Olaszország, Németország, Anglia) és szocialista (Szovjetunió) modernizációs kísérleteivel. Ezt előbb a trianoni döntés után harmadára csökkent Magyarország új gazdasági potenciáljának kiépítése, aztán az 1929–1933-as világgazdasági válság is indokolta, végül pedig a háborús készülődéssel függött össze. Természetes volt, hogy az állam beruházási tevékenységet végezzen, vállalatokat működtessen, ellenőrizze a külkereskedelmet és a devizagazdálkodást – mint ahogy az volt a háborús készülődés során a magánvállalatok termelésének és gazdálkodásának a felügyelete, vagy középtávú beruházási tervek készítése is. A beszolgáltatási kényszer sem volt idegen az államtól, hasonlóan a magántulajdon szentségének megsértéséhez, melyet például rekvirálások, a zsidók, majd később a kitelepítettek vagyona, a nagybirtokok elvétele stb. formájában gyakorolt. Vagyis mind a tulajdonosok, mind a tulajdonuk feletti, többnyire önkényes – ámbár sokszor törvényekkel is alátámasztott – állami rendelkezés alkalmas volt a társadalom gazdaságon kívüli, nevezetesen politikai, ideológiai vagy etnikai szempontokon alapuló átstrukturálására.

Az állami szerepvállalás és a redisztribúció kiterjesztése a politikát és az állami-megyei bürokráciát, és az ezeket uraló „úriember réteg” társadalmi-gazdasági súlyát – ha lehet – tovább erősítette, hiszen az állami-nemzeti érdekek és programok megfogalmazása, a preferenciák kijelölése, az újraelosztás levezénylése, a gazdaság ellenőrzése stb. a kezében összpontosult. Ennek okán a bürokrácia továbbra is politikai-gazdasági bürokrácia maradt, ahol az uralmi mozzanat minden mást – szakmaiságot, szolgáltatást stb. – megelőzött. A megbízhatóság így alapvető szelekciós szempont volt, melynek hatékonyságát jelentősen megnövelte az ezen állások kínálta megélhetési biztonság, a jó fizetés, a garantált nyugdíj, továbbá az „úriember réteg” rendiségből átszármaztatott kiválasztotti-uralmi tudata.

A felgyülemlett, lefojtott és egymásra torlódott társadalmi problémák és feszültségek megoldatlansága, a gazdasági-politikai névtelenek tömegei a maguk artikulátlan érdekeivel, a politikai szféra és a nemzet kisajátítása az „úriember réteg” által, a társadalom zártsága stb. továbbra is csak az indulatoknak, a rezignáltságnak, a társadalmi depressziónak vagy a szektázásnak – Kovács Imre szavaival a „néma forradalom”-nak – kedveztek (KOVÁCS, 1937; SZABÓ, 1937). Ezek a viszonyok tág teret nyitottak a különböző társadalmi rétegek és csoportok összeugratásának, a bűnbakképzés jogilag is alátámasztott politikai gyakorlatá emelésének, vagyis elégségesek voltak a rendszer ellenségeinek, lázadóinak, mártírjainak vagy „történelmi igazságtevőinek” a kitermelésére, de elégtelenek a rendszer alternatíváinak a kihordására. A politika adekvát és szervezett társadalmi szereplők és intézmények hiányában változatlanul gazdasági-politikai ellensúlyok és ellenőrzés nélkül, alapvetően légüres térben mozgott, utat enged-

ve a külső hatalmak manipulációjának és/vagy a belső elégedetlenség meglovasítására vállalkozó súlytalan, népboldogító önjelölteknek. A reálpolitikai megfontolások, a távlatos nemzeti gondolkodás, a valós elemzések és a realizálható programok helyett ismét zavaros ideológiákat, sodródást és politikai voluntarizmust találunk.

*

A második világháború után a magyar társadalom számára gyökeresen megváltoztak a modernizáció körülményei és kihívásai. Új nagyhatalmi-katonai status quo alakult ki, melyet az Egyesült Államok és a Szovjetunió katonai, befolyási és gazdasági versengése dominált, s amely Európát mesterségesen és hosszú időre átjárhatatlanul kettéosztotta, a világot pedig több részre: a két félhez csatlakozókon túl a támogatottakra, az „el nem kötelezettek”re, meg az ezeken is kívüliekre. A két nagyhatalom eltérő társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedést ajánlott, támogatott és – szükség szerint – kényszerített ki befolyási övezetében: az Egyesült Államok az érintett országok által kipróbált évszázados kapitalizmust, a Szovjetunió pedig az általa ideológiai alapon kialakított, mindössze néhány évtizedes múlttal rendelkező, a csatlós országok számára ismeretlen és alkalmasint rossz hírű sztálini szocializmust.

A vázoltak kapcsán több összefüggést is hangsúlyozunk. Például azt, hogy bár a szocialista újratermelődesi modell a marxizmus kapitalizmuskritikájára és ideológiájára épült, nem csupán egy kapitalizmust „meghaladni” kívánó és egy ideális társadalmat felépíteni gondoló elméleti-ideológiai konstrukció volt, hanem kezdettől modernizációs modellkísérlet is. Formába öntésében és kialakításában az ideológiai alapokon túl fontos szerepet kaptak a szabad versenyes kapitalizmus válságára adott 20. század eleji államkapitalista válaszkísérletek (POLÁNYI, 1946), a korabeli Oroszország perifériás fejlődését jellemző modernizációs minta-állami felhalmozást érvényesítő továbbvitele (GERSCHENKRON, 1984), a német hadigazdálkodás mintául vett működés módja, a kapitalizmus korabeli fejlődését felgyorsító technikai-technológiai újdonságok (pl. a villamosítás) (LENIN, 1920), vagy az új rendszer katonai-hatalmi szükségletei, melyek jelentős erőforrások mozgósítását igényelték. A szovjet vezetők által kezdetől hangoztatott szocialista-kapitalista versenyben a tét így nem egyszerűen a „Kapitalizmus” legyőzése volt, hanem konkrétan a 20. századi kapitalizmusé, amely ellentmondásain és válságain túl gyors növekedési periódusokat, új gazdasági-társadalmi szerveződésformákat (pl. jóléti kapitalizmus), a technikai-technológiai háttér folytonos megújulását és magas életminőséget is produkált. Vagyis a versengésnek továbbra is a jelzett évszázados modernizációs trend adott kereteket, a fejlődés változó dinamikájából és irányából következően a követelményeket és a követendő mintákat is állandóan változtatva.

Innen nézve a szocialista modell mindvégig kettős mintát követett, és kettős mércét használt. Az egyik mintát és mércét a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek zárt rendszere szolgáltatta, a másikat pedig a kapitalizmussal együtt működtetett modernizációs verseny nyitott és folytonosan változó, új, kívánatos és elérendő gazdasági, technikai és katonai teljesítményei, fogyasztási szokásai

és életminőségei. Nem feladatunk eldönteni, hogy e modernizációs versenyhez ki adott többet hozzá, mindenesetre tény, hogy a szocialista országok döntően a kapitalizmus által kitermelt civilizációs eredményeket tekintették elérendő mintának, mint ahogy az is, hogy versenyképességük fenntartására általuk kapitalistának minősített és ideológiailag elítélt eszközöket is felhasználtak.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy még a Szovjetunió fénykorában sem csupán az úgynevezett szocialista és kapitalista világrendszerek összecsapásáról szólt a modernizációs verseny. Egyrészt ugyanis olyan országok is részt vettek benne – pl. India, az ázsiai „kistigrisek” –, amelyeknek a gazdasági-társadalmi reprodukciós modellje eltért mind a szocialista, mind a fejlett kapitalista országok modelljeitől. Másrészt, mert a szocialista és a kapitalista országok mindenféle gazdasági és katonai tömbökbe tömörülésük ellenére sem homogén egységként működtek. Japán, az Egyesült Államok, Svédország, Törökország, Portugália vagy az alakuló Európai Unió a maguk kapitalista formaváltozataival, érdekeivel és lehetőségeivel csakúgy önálló szereplők voltak, mint ahogy az NDK, Románia, Szovjetunió, Kína, Magyarország vagy Vietnam az általuk megtestesített szocialista modellvariánssal. Így aztán napjainkig csak annyi derült ki, hogy a modernizációs verseny e fázisából a szocialista Szovjetunió vesztesként került ki, míg a szintén szocialista Kína nem, és az Európai Unió sokat veszített versenyképességéből a hasonlóképpen kapitalista Egyesült Államokhoz képest, továbbá az ázsiai „kistigrisek” e modelleken kívüli modernizációja viszonylag sikeresnek mondható, másoké azonban nem.

Nos, a második világháború utáni magyar modernizáció legfőbb jellegzetessége a rendszerváltás volt. Mind a rendszerváltást, mind magát a szocialista gazdasági-társadalmi reprodukciós modellt az a nagyhatalom kényszerítette az országra, amelynek befolyási övezetébe tartozott. A modell kényszerű átvétele a Szovjetunió második világháborús katonai győzelmén alapult. Az elfoglalt európai területekről ugyanis nem vonult ki a háború után, hanem ezen országokban az általa kialakított szocialista modellt vezettette be az ellenőrzése alatt tartott kommunista pártokkal, majd ezeket nemzetközi katonai és gazdasági tömbbe szervezve, nem csupán a kapitalizmus alternatíváját kínáló szocialista világrendszerként mutatta fel, hanem a vezetése alatt álló katonai nagyhatalomként is. Az új modell hazai létrejötte, működése, majd összeomlása ily módon nem szakítható el olyan mozzanatoktól, mint a katonai megszállás, a szovjet nagyhatalmi pozíció és érdekek, a nagyhatalmak közti konfrontációk és együttműködések, a szovjet függés vagy a szocialista tömb külső és belső kényszerei és lehetőségei. Annál is kevésbé, mert ezek a tényezők legalább olyan alapvetőnek bizonyultak a modernizáció szempontjából, mint maga az alapmodell. Először is azért, mert Magyarországot – más országokkal együtt – parancsra és minden átmenet nélkül elszakította a „centrum” országoktól, melyek addigi modernizációja során természetes tőke-, termék- és technikai-technológiai piacai voltak, és amelyekkel kialakított vállalati-állami kapcsolatai ösztönzőleg hatottak gazdasága modernizációjára. Másodszer azért, mert helyette a Szovjetunió nem tudott felkínálni ezzel akár csak megközelítően is egyenértékű tőke-, termék- és más piacokat, gazdasági integrációs formákat, hiszen a szocialista tömb, döntően a

„centrum” tőkekihelyezéseitől korábban függő európai „félperifériás” és „perifériás” országokat egyesítette. Az egyetemleges évszázados tőkefüggőséget aligha tudta kiváltani egy olyan történelmi előzmények nélküli, alacsony felhalmozást produkáló, fejletlen és közepesen fejlett országokat mesterségesen – mert katonailag – egyesítő konstrukció, mint a KGST. Továbbá azért, mert a tömbön belül a katonai szempontok és beruházások elsőbbsége vitathatatlan volt, azonban az e területeken végzett kutatások újdonságaiból a „polgári” gazdaság nem profitált, a nyugati országok ilyen termékeihez pedig a katonai konfrontáció folytán a csatlós országok nem jutottak hozzá. Röviden: sem az új nagyhatalmi-befolyási keretek, sem az általa formalizált új reprodukciós modell autark berendezése nem volt képes megszüntetni a tőkehiányt és a hagyományos („centrum”) tőke-, termék- és technológiai piacoktól való függést, jöllehet elérhetőségüket néhány évtizedre befagyasztotta.

A rendszerváltás további fontos jellemzője, hogy az új kommunista politikai elit elvi-ideológiai alapon kívánta megszervezni a társadalmat. A társadalomszervezés e módja – az ideológiai megfontolásokon túl – láthatóan nem igényelt gazdasági-társadalmi megalapozottságokat vagy előfeltételeket az új rendszer számára, s nem tételezett semmiféle megfelelést az ideológia alapelvek és a reálfolyamatok között. Miután tehát nem a Horthy-időszak feudálkapitalizmusa által kitermelt történelmi alternatíva volt, újratermelődesi modellként sem mint annak folytatása, sem mint tagadása nem fogható fel. Praktikusan persze a történetileg kialakult magyar társadalom kizárólag ideológiai szempontú átszervezését jelentette, a fenti értelemben tág teret engedve a történelmi előzmények, a reálfolyamatok és a kívánatos jövő önkényes értelmezésének és egybemosásának [igazolando bármely politikai lépést és gyakorlatot].

A történelmi folytonosságban az új rendszer azzal okozott törést, hogy beleenyúlt a társadalom alapintézményeinek történelmileg kialakult rendjébe. Olyan alapintézményekről van szó, mint például a magántulajdon, melynek gazdaság-dinamizáló és társadalomformáló erejéről, formaváltozatai sokféleségéről vagy történelmi alternatívákat kihordó természetéről az évszázadok alatt sokféle tapasztalat gyűlt össze. A magántulajdonon keresztül az új rendszer beleenyúlt a család intézményének tradicionálisan kialakult funkcionális és működési rendjébe, s ezzel a társadalmi lét olyan lényegi összefüggéseit érintette, mint a megélhetés alapjai vagy a generációs átörökítés. A beavatkozás traumatikus hatásait talán nem szükséges bővebben ecsetelni. Hasonló a helyzet az állammal mint alapintézménnyel, hiszen a kapitalizmus különféle fejlettségi szintjein, gazdaság- és társadalomszerveződési formáiban más és más szerepet szántak neki, mint ahogy társadalmi fontosságának és funkcióinak megítélése is folytonosan változott. Az új rendszer szervezésekor azonban mindezen ismereteket, tapasztalatokat egyszerűen számításon kívül hagyták, s a tulajdonnal, az állammal, a funkcióikkal és kölcsönviszonyaikkal kapcsolatos évszázados konfigurációk és formaváltozatok közül csak az állami („közösségi”) tulajdont ismerték el, és tették meg működésének kizárólagos alapjává. Az állam helyzete és szerepe ezzel alapvetően megváltozott, hiszen most már nem gazdasági súlyának vagy társa-

dalmi befolyásának eddig sem elhanyagolható további növekedéséről volt szó, hanem az állam teljhatalmáról a társadalom felett (totalitarizmus).

A magántulajdon elvétele, vagyis az államosítások nyomán a politika megteremtette a maga gazdaságát – a szocialista vagy „első” gazdaságot –, kiépítve intézményrendszerét, foglalkoztatási, felhalmozási és elosztási viszonyait, működésmódját, igazgatási és érdekeltiségi rendszerét. A politika számára hosszú ideig kizárólag ez volt a „Gazdaság”: minden erőforrást ide csoportosítottak át, erre készültek a tervek, és ennek a teljesítményét mérték. Ettől elkülönítették a magángazdaság politika számára fontosnak tekintett intézményeit és ügyleteit, az ezek „alatti” megélhetésmódokat, gazdálkodási formákat, gazdasági tevékenységeket stb. pedig mint hagyományosakat, netán szükségeseket engedték vagy megtűrték. Ez utóbbi főként a parasztság és a falusi lakosság körében mutatott hatalmas kiterjedtséget, az ő tradicionális megélhetési formáikhoz és háztartásaik működtetéséhez kötődtek, és döntően a természetes önellátást szolgálták. Ez az a világ, amelyet az áru- és pénzviszonyok nem vagy alig érintettek – Braudel egyszerűen „anyagi lét”-nek nevezi (BRAUDEL, 1985) –, s amelyet ebben a formájában nem lehetett államosítani. A politikai elitek mindenesetre jól megkülönböztették egymástól a jelzett gazdaságokat, például a szocialista (első) gazdaságot ideológiailag „fejlettebbnek” tekintették, jóllehet az állami tulajdonba vétel mozzanata önmagában nem tette sem tőkeerőssé, sem technikailag-technológiailag fejlette.

Azzal, hogy az állam teljhatalomra tett szert a társadalom felett – hiszen az „első” gazdaságon túl a társadalmi újratermelés minden mozzanatának a levezénylése és ellenőrzése is az állam kezébe került –, az e feladatokat ellátó új politikai és bürokrata elitek is kiváltságos helyzetbe kerültek. Vagyis a pártállami elit helyzetéből és funkcióiból adódóan – hasonlóan az előző rendszer „úriember rétegéhez” – továbbra is hatalmi pozíciót foglalt el a társadalomban, hiszen az állam és a „nemzet” érdekeit ő fogalmazta meg, a gazdasági prioritásokat ő jelölte ki, és az újraelosztást is ő konstruálta és ellenőrizte. Mentalitásában is hasonlított az „úriember réteghez”: bár más alapon, de „küldetéstudata” volt, amelyet a „nép szolgálatával” indokolt, természetesen „vezető szerepe” elvitathatósága nélkül. A rendszerváltásból adódóan az új politikai-bürokrata eliteknek most sem volt/lehetett politikai, gazdasági vagy társadalmi ellensúlyuk vagy kontrolljuk, amely ideológiavezérelt és erőszakos eljárásainak, politikai voluntarizmusának gátat szabhatott volna. A gazdasági és politikai ésszerűségnek, a racionalitásnak vagy az alternatívák keresésének alig találjuk nyomát, amin persze nem lehet csodálkozni, hiszen az új politikai-bürokrata elit osztályharcos alapon minden számba jövő, ellensúlyt adó és alternatívát kínáló társadalmi réteget, csoportot, gazdasági vagy politikai erőt erőszakosan kiiktatott. Ezen eljárásnak a kapitalista modernizáció mérvadó és progresszív rétegei csakúgy áldozatul estek, mint az új rendszer hordozó osztályának „kinevezett” munkásság nem kommunista elitje.

A vázoltak arra is utalnak, az új berendezkedés még kiterjedtebb bürokráciát igényelt, mint elődje. Ahogy az új hatalmat megjelenítő párt kiépítette az állami bürokráciát többé-kevésbé leképező saját szervezetrendszerét, egyéb

elnyomó, ellenőrző, elosztó és adminisztráló apparátusait, és az „első” gazdaságot is működtetni és ellenőrizni kellett, az az igények megsokszorozódásával járt. Miután helyzetéből következően ez a bürokrácia is politikai jellegű maradt, az uralmi mozzanat ez esetben is sokkal inkább a politikai megbízhatóságot (a párt iránti elkötelezettséget) igényelte, mint a szakmaiságot vagy a szolgáltatást. Tekintettel a rendszerváltásból adódó politikai szempontú cserékre, és persze az új igényekre, ezek a szférák tömegeknek nyitottak elhelyezkedési és karrierlehetőséget, főként ha figyelembe vesszük a negyvenes–ötvenes évek szegénységét, munkaerő-piaci keresletét, iskolázottsági viszonyait, az államosítások miatti kényszerpályáit vagy kereseti lehetőségeit. A párt- és állami bürokráciába való belépés rendszeres havi keresetet, éves szabadságot, nyugdíjat, gyümölcsöztethető kapcsolatokat, a szűkös javakhoz való kedvezőbb hozzáférést biztosított. Az érintettek pedig mindezt társadalmi felemelkedésként éltek meg, hiszen csupán olyasmiben részesültek, amit addig tömegek nélkülöztek, és ami zömében az „úriember réteg” kiváltságainak számított, nemritkán úgy kínálva a mobilitásnak ezt a módját, hogy a megbízhatósággal kiváltható volt az iskolázatlanság.

A rendszerváltás további jellemzője a rendelkezésre álló erőforrások rendkívül pazarló felhasználása volt. Nem nehéz belátni, hogy az „első” gazdaság kiépítésekor olyan egyéni-családi tulajdonokat vagy termelési-megélhetési formákat is elvettek birtokosaiktól, illetve megszüntettek, amelyek az államosított gazdaság számára nem jelentettek sem hasznosítható tőkét, sem hasznosítható termelőeszközt vagy tudást. Az ötvenes évek falusi és városi kisiparosainak zöme csupán saját munkaereje és munkaeszközeinek szerény tára felett rendelkezett, amelyek legfeljebb a század eleji-közepi évtizedek alacsony megélhetési körülményeit voltak képesek biztosítani tulajdonosuknak és családjuknak – többségüket földművelésre is kényszerítve –, nemhogy az „első” gazdaság potenciálját növelték volna. Ugyanez vonatkozott a parasztgazdaságok többségének apró földterületeire, jó esetben egy-két sertésből, tehénből és lóból álló állatállományára, gazdasága szegényes felszereltségére, vagy tagjai hagyományokon alapuló mezőgazdasági szakértelmére. Röviden, ezek sokkal inkább szerény megélhetési módok voltak, semmint az „első” gazdaság által is használható tulajdonok, erőforrások.

Más oldalról viszont jelentős vagyonok és gazdasági potenciálok maradtak kihasználatlanul; veszendőbe mentek például a kapitalista vállalkozások irányába elmozduló nagybirtokok által kiépített nagyüzemi istállók, tenyészállományok, korabeli modern mezőgazdasági gépparkok, gabonátárolók, egyéb gazdasági létesítmények, feldolgozó kapacitások, gazdaságszervezési ismeretek és a szakértelem. A „gazdátlan” épületeket lebontották és kifosztották, az állatokat elhajtották, a gépeket leszerelték, vagy az idő tette tönkre őket, úgyhogy amikor a második téveszesítés után szükség lett volna rájuk, már nem léteztek, illetve használhatatlanok voltak. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján nagyüzemi istállókat és egyéb épületeket felépítendő, tenyészállományokat létrehozandó, versenyképes termelési módokat és technológiákat alkalmazandó hatalmas beruházások kezdődtek. A vázoltak nem utalnak sem gazdasági racionalitásra, sem távlatos gondolkodásra, hiszen a különféle formákban addig felhalmozott

nemzeti vagyon egy jelentős része felhasználatlan maradt: ellopták, felélték vagy elenyészett.

Ennek persze így kellett lennie, hiszen az államosítások nyomán anarchikus állapotok alakultak ki a társadalomban. Például azért, mert bár az államosítás a legitim hatalmi helyzetű pártállami elit törvényekkel alátámasztott eljárása volt, ténylegesen a magántulajdon évszázados hagyományokon alapuló íratlan jogát sértette meg, a nincstelen szegények kivételével semmibe véve szinte minden társadalmi réteg vagy csoport ez irányú érdekeit, méghozzá a tömeges ellenállás miatt erőszakot alkalmazva. E társadalmi méretű érdeksérelmet a hatalom törvényesnek tekintette, politikai megjelenítésére vagy jogorvoslására nem adott módot az adekvát szférákban, az esetleges ilyen irányú törekvéseket pedig egyszerűen törvénytelennek, sőt erkölcstelennek minősítette. A tulajdon biztonságának hiányán túl nem volt termelési és piaci biztonság sem: az adókat önkényesen változtatták, az árak kalkulálhatatlanok voltak, államkölcsonök jegyzésére kényszerítették az amúgy is szegény embereket, a beszolgáltatásra kijelölt termékek körét és mennyiségét állandóan növelték, az inflációval további erőforrásokat vontak el a lakosságtól, ráadásul a feljelentésektől is tartani kellett. Egyének, családok, rétegek és osztályok gazdasági felhalmozásra, társadalmi érvényesülésre és karrierre, érdekmegjelentésre, utódaik jövőjére stb. vonatkozó tudásai, habitusai és törekvései egyik napról a másikra érvényüket veszítették, az egzisztenciális veszélyeztetettség és kilátástalanság tömegélménnyé vált. A kollektív érdekérvényesítés eszközeitől megfosztva a lakosság visszakényszerült a magánszférába, és – jó esetben – maradt számára az egyéni érdekkijárási.

Nyilvánvaló – és erre már utaltunk –, hogy a magántulajdon társadalmi méretű elvétele és az államosított („első”) gazdaság kiépítése a társadalom jelentős átstrukturálódásával járt. Évszázados felhalmozásokkal, társadalmi hagyományokkal, identitással, presztízzsel rendelkező osztályokat és rétegeket iktatott ki a magyar történelemből. És nemcsak olyanokat, amelyeken a történelem valóban túllépett már, hanem a hazai kapitalizálódás hordozó és meghatározó rétegeit is, melyek rengeteg felhalmozott ismerettel, kapcsolati és tudástőkével, gazdálkodási készséggel rendelkeztek a modernizációt illetően. Felszámolta a társadalom derékhadát adó parasztságot is, amely megélhetését döntően a család tulajdonában lévő, többnyire apró földbirtokokra próbálta alapozni. Másfelől új osztályok és rétegek kialakulását-kialakítását is megelőlegezte: például – mint erről már szövegtünk – szüksége volt a társadalmi-gazdasági újratermelődést levezénylő új politikai-bürokrata elitre, az azt kiszolgáló hatalmas párt- és állami bürokráciára, de a célok között a munkásság többségi osztállyá szervezése is szerepelt. Mindenesetre ez a kényszert is alkalmazó adminisztratív eljárás néhány év alatt átírta a magyar társadalom történetileg kialakult szerkezetét, jellegét tekintve azonban csupán politikai-ideológiai alapon. A rendszer gazdaságilag is megalapozottabb átstrukturálódása csak később következett be (FERGE, 1969).

Ez utóbbi kijelentés arra vonatkozik, hogy bár az eddigiekben egyetemlegesen „szocialista” reprodukciós modellről beszéltünk, ténylegesen – alapvonásai ellenére – a hazai szocializmus több gazdaság- és társadalomszerveződési formavariánst takar. Politikai ellenfelei az 1956-os forradalomig tartó és vagyonel-

kobzásokkal, letartóztatásokkal, verésekkel, kilakoltatásokkal, kitelepítésekkel, internálótáborokkal, koncepciós perekkel, padláslesöprésekkel, általános szegénységgel stb. jellemezhető (totalitárius) korszakát szokták rendszertipikusként felmutatni, ami természetesen messze nem fedti a valóságot. Az ezt követő évtizedekben ugyanis a rendszer számottevő gazdasági, társadalmi és politikai változást produkált. A változásokban – többek közt – szerepet játszott a Sztálin utáni új szovjet vezetés megváltozott szemlélete saját addigi szocializmusáról, a Rákosi-korszak gyakorlatának elutasítása és az 1956-os forradalom törekvései és tapasztalatai. E teljesítmény háttérében ott munkált a második világháború utáni gyors és hosszú gazdasági növekedés és a világgazdaság expanziója, amelyek jótékony hatásaiból a szocialista országok is sokat profitáltak, valamint a „jóléti kapitalizmusok” foglalkoztatási, jövedelmi, fogyasztási, ellátási vagy életminőségbeli kihívásai, amelyek új mintákat kínáltak a szocialista–kapitalista versengésnek, és az ezek nyomán kialakuló új gazdasági szemlélet, amely az „első” gazdaság további dinamizálására a piacgazdaságokra jellemző eljárásokat és ügyleteket is fel kívánt használni.

Nincs módunk itt részletesen foglalkozni e változásokkal, léptéküket azonban jelzi, hogy a korábbi agrártársadalom helyén néhány évtizeddel később már ipari társadalmat találunk. Az extenzív iparosítás, a vidéki ipartelepítés, a térszerek gyors gépesítése és a melléküzemágak létesítése, az oktatási-képzési és az egészségügyi ellátás kiterjesztése rengeteg új munkahelyet teremtett, és a szakképzett munkaerő iránti igényeket is megsokszorozta. Így aztán, amíg 1949-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya meghaladta az ötven százalékot (54%), addig 1980-ban már nem érte el az egyötödöt sem (19%): eközben az iparban-építőiparban foglalkoztatottak súlya 22 százalékról 42-re, a szolgáltatásban dolgozóké pedig 25-ről 39 százalékra nőtt (LAKY, 2002, 41.). A munkaerő iránti kereslet növekedése nem csupán a kényszerkollektivizálás nyomán menekülő mezőgazdasági népességet tudta felszívni, de a háztartásbeli nők tömegei számára is elhelyezkedési lehetőséget biztosított, mintegy „totális foglalkoztatást” alakítva ki az országban. Az „első” gazdaságbeli munkavállalás alapjaiban változtatta meg tömegek életét – főként a korábbi naturálgazdálkodáshoz, maradékelvű piacosodáshoz vagy az eseti-alkalmi munkához jutáshoz képest –, hiszen ezzel rendszeres havibér, éves szabadság, biztosítás és nyugdíj járt, jogsultság üdülésre, családi pótlékra, a munkahely bölcsődei-óvodai ellátást kínált a gyerekeknek, netán lakásépítési támogatást. Másként fogalmazva, sokan a társadalom „alatti” és „kívüli” létből egyszerre modern alkalmaztatási viszonyok közé kerültek – a munkahelyi tevékenységet, a heti munkaidőt, az előrejutást, a bérezést, a jóléti juttatásokat, az elbocsáthatóságot stb. törvényekkel részletesen szabályozó és védett állapotba –, ami egzisztenciális biztonságot, kalkulálható életvezetést és kiszámítható jövőt nyújtott a társadalom tagjainak.

Az iparosítás, a gépesítés és a szolgáltatói szektor kiterjedése a szakképzett munkaerő iránti igényeket is megnövelte, ami a társadalmi helyzet átörökítése tulajdonhoz kötött formájának kiüresedésével, az oktatási-képzési rendszer társadalmi mobilitásban betöltött helyének felértékelődésével járt. A fiatalok és családjaik számára történetileg rövid idő alatt természetessé vált a magasabb

iskolai végzettség megszerzésének követelménye, mint amellyel jó szakmához és álláshoz, presztízst biztosító foglalkozáshoz lehet jutni, karriert lehet építeni, egyáltalán, a társadalomban boldogulni és mozogni lehet. A középfokú oktatásban való részvétel iránt tömegigény jelentkezett, automatikusan megnövelve a felsőoktatás áteresztőképességét is, amit részben a létszám növelésével, részben a főiskolai hálózat kiépítésével próbáltak megoldani. A társadalmi, a szakmák szerinti, a foglalkozási, az iskolázottsági, az ágazati, a települési, a munkaszervezeti stb. hierarchiaknak új, az iparosodás-szolgáltatás irányába elmozduló gazdasággal adekvát rendszere alakult ki, a hagyományos hierarchiakat és presztízseket alapvetően átírva. Az, hogy a magasabb iskolázottság és a szaktudás ebben a viszonyrendszerben már a társadalmi érvényesülés és mobilitás alapkövetelménye lett, számottevően átértékelte a korábbi szocialista időszak megbízhatóságon alapuló egyoldalú szelekciós rendszerét, ami még a politikai-bürokrata elitbe történő be- és előrejutásra is vonatkozott. A gazdaság reformjával szélesedett az erőforrások felett rendelkezők és az elosztási döntésekben részt vevők köre, alakításában sokféle érdek és erőcsoport vett részt, azaz a korábbi szűk elit „kinyilatkoztatásait” alkuk vették át (CSANÁDI, 1987).

A bérek és keresetek növekedésével megváltozott a fogyasztás szerkezete, a különféle tartós cikkek és az autó iránti kereslet megugrott, a lakásépítkezési és -modernizálási kedv fellendült, sokan hétvégi házak vagy üdülők építésébe-vásárlásába kezdtek, a városokba áramlás felgyorsult, a kötelező munkaidő csökkent, és az életmód is számottevő változáson ment át. Mindezek ösztönözték az egyéni-családi felhalmozásokat, azok új értelmet és tartalmat nyertek, főként, ha figyelembe vesszük, hogy például a frekventált üdülőterületeken a szobákatházakat pénzért ki lehetett adni. A vázoltak a falusi lakosságra is vonatkoztak, hiszen az agrártermékek iránti hazai és KGST-n belüli kereslet fellendülése a háztáji és kisegítő gazdaságok „tulajdonosait” is a rendelkezésükre álló apró földdarabok intenzív művelésére ösztönözték. A téeszkek egy része erre a tartós keresletre alapozva modern termelési rendszereket épített ki, a kistermelők meglehetősen egyes csoportjait – téesztagokat és -vezetőket, nyugdíjasokat, ipari munkásokat, tisztviselőket, értelmiségieket – is bevonva a termelésbe, akár beruházási lehetőségeket is ajánlva. Találunk köztük jelentős termelési kapacitású specializált kisüzemeket, például csirkére, libára, sertésre, vagyis a gazdaság e területén is – hasonlóan a kereskedelemhez, vendéglátáshoz stb. – ismét megjelent a magánvállalkozás és a magántulajdon. És megjelentek az igények a vállalkozások alapításához, szervezéséhez és működtetéséhez szükséges erőforrások (pl. tőke, kapcsolatok, ismeretek, mentalitások) megszerzésére és felhalmozására.

Talán a vázoltak is érzékeltetik a szocialista reprodukciós modell belső változásainak horderejét, modernizációs teljesítményét. Az új formavariáns a magyar gazdaságot és társadalmat átvezette az áru- és pénzviszonyok közé, hogy a társadalmat átstrukturálta és emancipálta, s az „első” gazdaság keretei között a korszak fejlett kapitalista államainak mintájára az „alkalmazotti társadalom” kiszámítható és biztonságos világát kínálta tagjainak. Jelentős teljesítménynek minősíthetjük, hogy a rendszer legitimálásában a fogyasztás fontos szerephez

jutott, hogy a kialakításakor megszüntetett magántulajdon és az ezt hordozó vállalkozói rétegek ismét elismert társadalomalkotó tényezőkké váltak, illetve hogy nemzetközileg is versenyképes iparszerű termelési rendszereket és integrációs formákat honosított meg a mezőgazdaságban. Aligha véletlen, hogy a Kádár-korszakot a hazai modernizáció egyik legsikeresebb időszakaként tartjuk számon (RÁNKI, 1987; ANDORKA-HARCSA, 1986; FÖLDES, 2005; ROMSICS, 2000).

Természetesen e modernizációs teljesítmény az ország adott gazdasági fejlettségi szintjén, a szocialista reprodukciós modell működés módja és politikai keretei által meghatározottan, a szovjet befolyás és érdekek, továbbá a KGST gazdasági igényei és lehetőségei kondicionálta viszonyok között, és persze a fejlett kapitalista országok modernizációs teljesítményei figyelembevételével értendő és értelmezendő. Kornai János ezen szempontokat mérlegelve minősíti „korszerűlt jóléti államnak”, jelezvén, hogy a fejlett nyugati országok mintáit sok tekintetben követő rendszer mögött nem állt az ő gazdasági potenciáljuk (sem) (KORNAI, 1994).

A korszak minden teljesítménye ellenére sem volt képes a „megkettőzött” és „felemás” hazai modernizációs örökségeket meghaladni (KEMÉNY, 1972; LOSONCZI, 1977).

Mindenekelőtt a párhuzamos gazdaság- és társadalomszerveződési formák egyidejű fennállásával és strukturáló hatásával kell számolnunk (VASS, 1994). Azzal, hogy az államosításokkal létrehozott új szocialista („első”) gazdaság mellett (mögött) mindvégig fennmaradt egy kiterjedt „második” gazdaság (GÁBOR R. – GALASI, 1981). Hangsúlyozzuk, hogy az „első” gazdaság nem írható le valamennyire is egységesnek számító gazdasági ügyletekkel, hiszen keretei között a redisztribúció, az áru- és pénzviszonyokra jellemző eljárások és folyamatok csakúgy megtalálhatók, mint a naturálgazdálkodásé. Ez nem is lehetett másként, mivel a paraszti tulajdonok kollektivizálása egyszersmind a döntően naturális ügyletekkel jellemezhető paraszti-falusi gazdálkodás- és megélhetésmódok államosítását is jelentette (GUNST, 1987). Az Erdei által jelzett örökség súlyát mutatja, hogy a hatvanas évek végéig hivatalosan is a naturális formák – pl. munkaegység, maradékelvű gazdálkodás – sokfélesége uralta az ideológiailag „fejlettebbnek” tartott „első” gazdaság agrárszektorát. Később az áru- és pénzviszony vált ugyan dominánssá, de például a téeszék és a tagjaik közti ügyletek egy része – gondoljunk a háztájira – még a nyolcvanas években is naturális formában zajlott.

A „második” gazdaság szintén nem volt egységes, hiszen – mint utaltunk rá – kezdettől mindenféle gazdálkodási forma, megélhetési mód és gazdasági ügylet ide sorolódott, amely nem csupán hivatalosan, de ténylegesen sem fért bele az „első” gazdaságba. (Azért ez a bonyolultnak látszó körülírás, mert nem kizárólag a szocialista társadalmak jellemzője volt, hogy kereteik között „több gazdaság” is működött. Itt ismét Braudelre hivatkozunk, akit történészként meglepett, hogy a hetvenes évek gazdasági válsága nyomán Nyugaton fellendülő „közvetlen cserék”, feketemunka” stb. mennyire megdöbbentették a kizárólag a „piacban” gondolkodó közgazdászokat. A megdöbbenés oka, hogy a közgazdászok „a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszés szerint kiemelhető, homogén va-

lóságnak tekintik”, jelesül csak a „piacgazdálkodást,” annak mérhető ügyleteit és folyamatait tekintik gazdaságnak [BRAUDEL, 1985; SZALAI E., 2004]). Hazánkban az államszocializmus időszakában ez a kitüntetett figyelem és minősítés az „első” gazdaságot illette meg.

Nos, bár a „második” gazdaság kiterjedtsége, állapota, a résztvevők köre, ügyleteinek formái, hivatalos megítélése és funkciói az államszocializmus ideje alatt folytonosan változtak, alapvetően az örökölt modernizációs deficittel, az államosított gazdaság alacsony teljesítményével, és az áru- és pénzviszonyok fejletlenségével voltak kapcsolatosak. Azzal, hogy a lakosság döntő része az „első” gazdaságbeli alkalmaztatása ellenére sem volt képes az onnan származó jövedelmeiből megélni, ami sokak számára szerény körülményeket jelentett csupán, másoknak a kor színvonalán – vagyis a civilizációs javak megszerzésével való lépéstartás értelmében – vett megélhetést. Az egyének és családok így kénytelenek voltak megélhetésüket többféle erőforrás köré szervezni: például másodállást, a hivatalos munkaidő előtt és után, netán a hétvégeken pluszmunkát vállalni – ide értve a végémkákat is –, vagy a rendelkezésükre álló töredék földeken (pl. házhely, kert, szőlő, illetményföld) gazdálkodni. Ez utóbbi gazdálkodási forma kényszerű elterjedtségére jellemző, hogy 1972-ben 1 millió 680 ezer család (kb. 5 millió fő), 1982-ben pedig 1 millió 500 ezer család (kb. 4,5 millió fő) vett részt benne (*Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. I. 1984, 6.). És e bevételi források jelentőségét mutatja, hogy a számítások szerint a szövetkezeti parasztháztartások jövedelmeinek 1967-ben 50 százaléka, 1972-ben 40, de még 1981-ben is mintegy 25-30 százaléka a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott (ANDORKA, 1979, 133.; OROS, 1983; 1235.). Jóllehet – mint jeleztük – a „második” gazdaság ügyletei a hetvenes-nyolcvanas évektől számottevően elmozdultak az áru- és pénzviszonyok irányába, és döntően már ezen az alapon szerveződtek magánvállalkozásokká, a mezőgazdaságban még mindig a természetes önellátás dominált. Kovách Imre nyolcvanas évek közepén végzett kutatásai szerint a mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozó gazdaságoknak mindössze egyötöde volt az árutermelők közé sorolható (KOVÁCH, 1988).

A vázolt „kettősség” azt is jelenti, hogy kizárólag az „első” gazdaság működési logikájára alapozott mobilitás- és struktúráképeket abban az értelemben egyoldalúnak és korlátozott érvényűnek kell tekintenünk, hogy nem számoltak a „többes gazdaságok” egyidejű hatásával. A „második” gazdaság magyar „felfedezése” után aztán a hazai szociológia korrigálta ezt a hiányosságát: Szelényi és Kolosi kialakította a maga „kettős” alapon – „redisztribúció és piac” – szerveződő struktúráképét, némileg persze leértékelve az „első” és túlértékelve a „második” gazdaság súlyát, dinamizmusát vagy piaci állapotát (SZELENYI, 1986; KOLOSI, 1982, 1986, 2000).

Az „első” gazdaságbeli mobilitás és társadalomszerkezet tehát magán viselte a szocialista reprodukciós modell sajátosságáiból, „kettős” vagy „többes” gazdasági szerkezetéből és potenciáljából adódó, vázolt jellemzőket. Gondoljunk például arra, hogy az „első” gazdaságbeli segéd munkás tanárrá kitanított gyereke elvileg többlépcsős mobilitáson esett át, miután azonban tanári fizetése nem sokkal haladta meg segéd munkás szülője nem túl magas jövedelmét,

nem futotta belőle a tanári státussal adekvát értelmiségi létforma, fogyasztás, életmód, életminőség stb. kialakítására. Minthogy az iskolai mobilitást és általában a magasabb iskolázottságot, szakképzettséget az államszocializmus az „első” gazdaságbeli jövedelmeken keresztül kevésbé ismerte el (legitimálta), azt a „második” gazdaság is értékelte a maga módján – és a kettő nem feltétlenül esett egybe –, nem árt tehát a korabeli társadalmi mobilitást „tartalmilag” óvatosan kezelni (RÓBERT, 1982). Főként akkor nem, ha a korabeli kapitalista országok társadalmi mobilitásaival vetjük össze. Ott ugyanis az iskolai mobilitás a piacgazdaság mozgásirányai, érték- és hierarchiaviszonyai közvetítésével legitimálódott: a rendszer a magasabb iskolázottságokat és képzettségeket preferálta, lényegesen magasabb jövedelemszinteket és presztízst kapcsolt hozzájuk, továbbá a piacgazdaságok kínálta felhalmozási és befektetési lehetőségekkel párosította őket. A vázoltak figyelmen kívül hagyása felettébb félrevezető, mivel azt a benyomást kelti, mintha a szociológusok „nyitott társadalomról” és „középosztályosodásról” szóló korabeli értekezései „tartalmilag” is ugyanazt jelentenék, mondjuk hazánkban és a fejlett kapitalista országokban, jóllehet ez nem fedti a valóságot. Talán elég arra utalnunk, hogy az utóbbi országokban a középosztályosodás folyamatai az ötvenes–hetvenes évek nagy gazdasági fellendülésének idején váltak meghatározóvá, s ekkor alakultak ki a társadalom nagyobb részét (felét-kétharmadát) magában foglaló és tehetős középrétegek. Jellemzőjük, hogy gazdasági növekedés hozadékából tartósan és jelentős mértékben részesültek, egyéni-családi megtakarításaikat és felhalmozásaikat pedig a korabeli kapitalizmus intézményrendszerén – például vállalkozások, tőzsde, befektetési és biztosítási alapok – keresztül visszaforgatták a tőkefolyamatokba. Ily módon a fejlett országok széles középosztályának alkalmazotti rétegei is részeseivé váltak a tőkefolyamatoknak – a munkajövedelmek mellett a tőkejövedelmek is növelték bevételeiket és vagyonukat –, nem utolsósorban a globalizáció irányzatai által, hiszen a megtakarításaikat forgató befektetési vagy nyugdíjalapok célországai a hetvenes évektől a szocialista és a fejlődő országok voltak. Ha ezt összevetjük a magyar „első” gazdaság kialakításához (államosítás) és az extenzív iparosításhoz kapcsolódó, fejlődő országbeli fizetéseket és szerény megtakarításokat kínáló, de a befektetéseket és a jövedelmező tőkefolyamatokba való belépést kizáró magyar középosztályosodással – még akkor is, ha a nyolcvanas években már megjelentek a „szocialista” magánvállalkozások –, aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a két középosztály nem ugyanaz. Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert a legutóbbi rendszerváltás után az új politikai elitek számos olyan intézkedést hoztak, amelyek egy nyugati típusú középosztály létét feltételezték.

Hasonlóképpen félrevezető, amikor hazánk fejlettségére kizárólag az „első” gazdaságban foglalkoztatottak szektoronkénti arányából próbálnak következtetni: az iparban, a szolgáltatásban és a mezőgazdaságban dolgozók e durva megoszlását általában mégis elfogadják „fejlettségi” mutatónak. 1980-ban például az „első” gazdaságban foglalkoztatottak 15 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, ami akkor körülbelül 900 ezer alkalmazottnak felelt meg. A mezőgazdaságban előállított érték (termékek) jelentős részét azonban nem itt, hanem a „második” gazdaságban állították elő, és a korabeli időmérés-kutatások szerint

erre évente mintegy 2,7 milliárd órát fordítottak a kistermelők. Ez az időmennyiség átszámítva „több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének” felelt meg (*Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. I. 1984, 7.). Végül is milyen fejlett volt a magyar gazdaság és társadalom a nyolcvanas években? Kizárólag az „első” gazdaság agrárnépességét alapul véve jóval „fejlettebbnek” látszott és látszik, mint amikor a „második” gazdaság mezőgazdasági szektorában megtermelt értékek előállítását is számításba vesszük. „Fejlettebbnek” látszik, hiszen az előbbi számbavétel azon az előfeltételezésen alapul, hogy egyetlen gazdaság volt – a szocialista vagy „első” –, amely akkor eltartotta és strukturálta a társadalmat, míg az utóbbi tudomásul veszi a „felemás” modernizáció történeti öröksége „kettős” vagy „többes” gazdaság- és társadalomszerveződésének szocializmusbeli továbbélését és az ezt hordozó „félproletár” megélhetésmódok, státusok tömeges jelenlétét. Röviden, a szocializmus az örökölt modernizációs deficiteket nem oldotta meg, csupán saját szerveződés- és működésmódja által államosítva megőrizte őket, későbbi gazdasági teljesítményével pedig átalakítva új formákat kölcsönzött nekik, folytatva a „felemás” modernizáció hagyományait (SZALAI J., 1996).

*

Témánk szempontjából tehát fontos tény, hogy a szocialista modell és tábor viszonyai közt reprodukálódó Magyarország és a 20. század második fele modernizációs folyamatait meghatározó kapitalista országok fejlődése továbbra is merőben más pályán, irányba és dinamikával mozgott.

A hazai fejlődést – mint jeleztük – az extenzív iparosítás folyamatai uralták, melyek azzal, hogy a gazdaság potenciálját jelentősen növelték, azt az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozdították, a társadalmat átstrukturálták, az oktatási-képzési szükségleteket növelték, új fogyasztással és életminőséggel kapcsolatos igényeket keltettek stb., egyben e fejlődés problémáit is kitermelték, és alternatíváit is felkínálták, persze a rendszer politikai berendezkedése által kondicionáltan. Többek között súlyos társadalmi gondot okozott, hogy a gazdaság áttérése az intenzív fejlődésre évtizedeket késett, s emiatt szerkezete is elavult. E potenciál változatlan formájú fenntartása rengeteg pénzbe került, azonban a váltsához szükséges forrásokat maga nem tudta kitermelni, külső tőkék pedig csak a nyolcvanas évek első harmadától kezdtek Nyugatról csordogálni. A piacgazdaságra jellemző megfontolások, racionalitások és intézmények „bevezetésének” szükségessége halaszthatatlanná vált, a különböző érdekcsoportok növekvő igényei a döntésekbe történő beleszólásra kikezdték a szűk politikai-bürokrata elit hatalmát, és az „első” gazdaságbeli túlfoglalkoztatás megszüntetése, a munkanélküliség intézményének bevezetése szintén aktuálpolitikai igény lett. A lakosság körében is nőttek a feszültségek, nem utolsósorban a rendszert mindvégig jellemző demokratikus deficit, az alacsony bérek-fizetések, a fogyasztást korlátozó „hiány” (KORNAI, 1982) és a vállalkozások előtti ideológiai-jogi és egyéb korlátok miatt. Az ország képtelen volt kitermelni a rendszer dinamizálására-modernizálására felvett külföldi hitelek törlesztő részleteit, nőtt az eladósodottság, amely a szűk politikai-bürokrata eli-

ten túlnőve nemzeti ügygé vált. Mindezek a korabeli nyilvánosság szintjén – ide értve a „második” nyilvánosságot is – közbeszéd tárgyául szolgáltak (KUCZI, 1992; BECSKEHÁZI, 1992). Tekintettel arra, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni, s megoldásuk nem tűrt halasztást, a rendszer ellenségei, ellenzői, kritikussai, reformerei körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak (BIHARI, 1992, 302–317.; CSIZMADIA, 1992, 7–39.; KÉRI, 1992, 171–189.; STUMPE, 1992, 40–54.; SZALAI E., 1994; *Fordulat és reform*, 1987; *Válság és reform*, 1987). A szocialista reprodukciós modell Kádár kori variánsa tehát megérett a változásra.

A modernizáció irányzatát meghatározó kapitalista országok problémái viszont ebben az időszakban már azokhoz a kihívásokhoz kapcsolódtak, amelyeket a „gazdasági paradigmaváltás” és a „globalizáció” kifejezésekkel szoktunk jelölni. Az előbbi arra utal, hogy a hatvanas–hetvenes évek fordulóján fokozatosan kimerültek a nagyszériás, futószalag jellegű ipari tömegtermelés fejlődési lehetőségei. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye világossá tette e rendszer gyengéit, a nyersanyag- és energiapazarlást, az elavult gazdasági szerkezetet, a technikai-technológiai lemaradást, a kutatásfejlesztés lassúságát, a differenciált igények iránti közömbösséget. A „fordi” típusú tömegtermelés válságával megkezdődött a kiutak keresése: a fejlett technológiákat alkalmazó és kis szériában termelő ágazatok kiépítése, a kutatásfejlesztés előtérbe állítása, új tudásfelhasználási és termelés-szervezési eljárások bevezetése, a vállalatok közti kapcsolatok (pl. integrációk, fúziók, kiszervezések) új formáinak kialakítása, a multinacionális cégek terjeszkedése, vállalatháló kiépítése, vagy a termelés kihelyezése a fejlődő országokba. Mindezek a számítástechnika, az információs és kommunikációs technológia gyors fejlődésével összekapcsolódva megalapozták a globalizációval jelzett irányzatokat (BAYER–LÉVAI szerk., 2003). E változásokra természetesen a jövedelmezőség és versenyképesség jegyében került sor. Mindent egybevéve a vázoltak a kapitalista országokban indítottak el számottevő gazdasági és társadalmi mozgásokat, feszültségeket gerjesztve, nemritkán válságokat előidézve. Ha úgy tetszik, ezek az országok is megérttek a változásokra.

A szocialista országokat – köztük hazánkat – állandósult versengésre kényszerítette, hogy a kétféle folyamat, a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció egyidejűleg és összefonódva jelentkezett. A verseny során láthatóvá váltak a rendszer gyengéi: a technikai-technológiai lemaradás, a felhalmozás alacsony szintje, a tőkefűgges, a szovjet katonai potenciál fenntarthatatlansága. Így megkérdőjeleződött a kétpólusú világrendszer realitása, majd bomlásnak indult és összeomlott a szocialista tábor. Ebben az értelemben állítjuk, hogy a szocialista reprodukciós modell válságának hátterében döntően a 20. század utolsó harmadának modernizációját meghatározó trendek álltak. Ugyanakkor e folyamatok az e trendeket produkáló fejlett kapitalista országokat is kihívások elé állították, az addigi gazdasági-társadalmi szerveződésformák – pl. szociális piacgazdaság – jelentős átalakítására kényszerítve őket, magát a modernizációs irányzatot pedig új pályára állították, ahol a globálkapitalizmus játékszabályai lettek az uralkodók. A kihívás tehát egyetemes volt, a szocialista berendezkedésű or-

szágotra csakúgy vonatkozott, mint a kapitalistákra és az egyik reprodukciós modell alá sem sorolható nemzetekre.

Nos, az elmúlt évtizedek történései ismeretében úgy látjuk, hogy a rendszerváltást előkészítő, abban szerepet vállaló, majd kormánypozícióból azt levezénylő új politikai elitnek „hibásan” ítélték meg a fentiekben vázolt „kettős” kihívást, így nem adtak adekvát választ rá. A rendszerváltást – ahogy azt a bevezetőben definiáltuk – mi nem tartjuk adekvát válasznak.

Mi is történt? Mindenekelőtt megismétlődött a gazdaság és a társadalom ki-mondottan politikai-ideológiai alapú átalakítása-átszervezése. Az új politikai elitnek újra belenyúltak a társadalom alapintézményeinek történetileg kialakult rendjébe, csak most a tulajdonformák közül a magántulajdon kizárólagossága mellett döntöttek, nemritkán ragaszkodva annak archaikus, személykötött formájához. Az állami tulajdonról hallani sem akartak, a szövetkezeti tulajdont pedig – mint a kényszerkollektivizálás termékét –, ha nem tudták is a tulajdonformák közül törölni, de hátrányos megkülönböztetésben részesítették a magántulajdonnal szemben. Az utóbbi eljárás vitathatatlanul sérti a tulajdonsemleges-ség elvét, de a többi intézkedés sem minősíthető modernnek vagy racionálisnak. Köztudott például, hogy a fejlett kapitalista országok mind történelmileg, mind aktuálisan a magántulajdon mellett minden más tulajdonformát felhasználtak és felhasználnak – hangsúlyozzuk: felhasználnak, és nem tiltanak vagy korlátoznak – működésük hatékonyabbá tételére és versenyképességük növelésére, így az állami tulajdont is. Miután Magyarország a 20. századi modernizációs versenyben meglehetősen hátrányba került, rejtélyes, hogy saját fejlődése felgyorsítására miért ne használhatta volna fel a tulajdonok sokféleségét, ha a fejlett kapitalista országok ezt megtették.

Hasonló problémák vetődnek fel az állammal kapcsolatban is, hiszen a kapitalista országok fejlődésük évszázadai során ezt a társadalmi alapintézményt szintén sokféle módon felhasználták. Még hozzá minden esetben a kapitalizmus érdekében: válságok idején azok kezelésére és alternatívák kihordására, fenn-düléskor pedig a gazdaság dinamizálására, gazdasági érdekeik érvényesítésére. A magyar rendszerváltó politikai elitnek ezzel szemben a totális államtalanítás elvét hirdették és gyakorlatát folytatták, úgy, hogy közben a „szakemberek” közülük tudták: a fejlett gazdaságú országok piacai nagyon is szabályozott piacok. Példaként említenénk, hogy amíg az Európai Unió egyenértéken számolva a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján 46-49 egységnyi összesített termelői támogatásban részesítette agrártermelőit, addig Magyarországon az ugyanezen egyenértéken számolt támogatás összegét az 1988. évi 34 egységről 1992-re 11 egységre csökkentették (CSITE–CSURGÓ–HIMESI–KOVÁCH, 2002, 314.), jóllehet az ország már a „kapitalizmus” útjára lépett, és ezen országok agrártermelőivel volt versenyben. A magyar vállalatoknak a szocialista piacaikról történt gyors és tömeges kiszorulása mögött döntően szintén az állami szerepvállalás hiánya állt: amíg a fejlett országok jelentős dotációkkal és más kedvezményekkel segítették magánvállalataikat is e piacok megszerzésében, a rendszerváltó magyar politikai elitnek megvontak minden támogatást saját vállalataiktól.

Közbevetjük a piaci viszonyok „tökéletlenségének” problémáját is. Nevezetesen azt, hogy jelentős különbség van a tankönyvekben szereplő „ideális modellekben felrajzolt tökéletes, kompetitív piac” és a monopóliumok által diktált „valóságos piac” között, amit a szakemberek nem vitatnak, de ezt a „fennálló viszonyok védelmezői” piacon kívüli elemekkel, döntően állami beavatkozásokkal magyarázzák. Azonban „többnyire megfeledkeznek nemcsak a spontán piaci mechanizmusoknak a természetes differenciáló, sőt polarizáló hatásáról, hanem arról is, hogy a világkereskedelemnek és általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak mind nagyobb részét az egyébként piacorientált transznacionális társaságok valójában piacon kívüli csatornákon át, »internalizált« transzferek formájában bonyolítják le. A világgazdaság egész szerkezetét formáló, egyre inkább meghatározó működésük maga is a »piaci tökéletlenségek« egyik jellemző megnyilvánulása, különösen a fejlődő országok gyengén fejlett gazdaságainak a vonatkozásában.” (SZENTES, 2001, 15.) Mindezek tehát arra utalnak, hogy a rendszerváltó politikai elitek egyfelől sok tekintetben mást értettek „piacgazdaságon”, mint ahogy a globalizáció irányába elmozduló fejlett kapitalista országok „piacgazdaságai” valóságosan működtek és működnek. Másfelől a ténylegestől eltérő piaci viszonyokat tételeztek a világgazdaság multinacionális cégek által dominált aszimmetrikus függőségi rendszeréhez, és ebben egy olyan „fejlődő” ország alkuhelyzetéhez, mint Magyarország.

Az „államtalanítás” jelszavával ezt a fontos intézményt a társadalom szinte valamennyi területéről ki akarták űzni – tehát nem csak a gazdaságból –, olyan funkciókat is elvitatva tőle, melyeket más intézmények nem tudtak és tudnak átvenni tőle. Ugyanekkor fetisizálták a „magántulajdont” és a „piacot”, azt hirdetve, hogy most ezek a „magasabb rendűek”, és a rendszerváltás utáni súlyos gazdasági-társadalmi gondok csak ezek „kialakulatlanságával” kapcsolatosak, de ha a magántulajdon túlsúlyra jutva „valós” (igazi) piaci viszonyokat teremt, minden társadalmi probléma automatikusan megoldódik. Ebben a légkörben tulajdonokat osztogattak – pl. föld, lakás –, ha kellett, ha nem, és szinte mindenkinek vállalkoznia kellett, így olyan intézmények is vállalkozásba kezdtek, amelyek a fejlett országokban nem piaci szereplők, tevékenységüket alapvetően állami-önkormányzati pénzekből fedezik.

Az új politikai elitek tehát teljesen figyelmen kívül hagyták mind a fejlett országok, mind hazánk évszázados modernizációs történetének az állam és a tulajdon formaváltozataira és hatékony felhasználhatóságára vonatkozó tapasztalatait, méghozzá ismét ideológiai megfontolásokból. Továbbá arról sem vettek tudomást, hogy a kapitalizmus évszázados modernizációja során a gazdaság- és társadalomszerveződés nagyon is eltérő módjait alakította ki, gondoljunk a szabad versenyes, az állam-, a jóléti vagy a globálkapitalizmusra. Így aztán önkényesen válogathattak a kapitalizmusfelfogások közül: például a 18. századi angol liberalizmus teoretikusainak írásaira hagyatkozva igyekeztek kialakítani saját elképzeléseiket (DEMSZKY, 2003), vagy a kapitalizmust történetileg valamiféle változatlan és homogén reprodukciós modellként fogták fel, vagy egyenlőségelet tettek a „magántulajdon” és a kapitalizmus közé, vagy a mai tankönyvek által

leírt „ideális piac” modelljéből indultak ki, vagy mindent annak minősítettek, ami nem „szocializmus”, vagy...

Az ideologikus megközelítés kizárólagossága több tényezővel is kapcsolatos. Mindenekelőtt arra gondolunk, hogy hazánk 1982-ben szocialista országként csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz. E szervezetek aztán a kirajzolódó globális pénzügyi válság körülményei között – mint az eladósodott országok „végső” hitelezői – gazdaságpolitikai „ajánlásokat” fogalmaztak meg az érintett kormányok számára, vagyis válságkezelői-irányítói szerepet vindikáltak maguknak. Így fordulhatott elő, hogy az ország szocialista kormánya az IMF korabeli konzervatív gazdaságpolitikai „ajánlásai” alapján „reformprogramként” gazdaságpolitikai fordulatot hajtott végre (ANDOR, 2003). Az e munkálatokban részt vevő és azt támogató – Szalai Erzsébet által „késő kádári technokráciá”-nak nevezett – csoport (SZALAI E., 2001) vált aztán az államszocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológia mérvadó képviselőjévé, melyet az összes rendszerváltó politikai elitszoport igazodási pontként fogadott el. Ezen ideológia hatásosságát Szelényi Iván szerint az adja, hogy „a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részeseedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el.” (SZELÉNYI-EYAL-TOWNSLEY, 1996.)

Ezen ideológia elfogadottságát növelte, hogy a szocializmus leváltására szerveződött új politikai elittek a monetarista gazdaságpolitikát, a szocializmust legyőző és őket hatalomra segítő kapitalista „szövetségesek” ajánlásoként fogták fel, magabiztosan hirdetve, hogy ez garantálja a „piacgazdaság” lakosság által is remélt „jóléti” formáját. Ekkor egyébként is a szocializmus megdöntése és a „polgári társadalom” kialakítása állt a törekvések homlokterében, mindent kisöprendő, ami ez előbbi tulajdon, vállalat, téesz, szakszervezet, elosztás, ismeret, érték, épület, szobor, utcatábla, társadalmi réteg, csoport vagy bármilyen egyéb formájában megjelenítette. És nem csupán mint „idejétmúltat” vagy „használatatlant” kívánta semmissé tenni, hanem mint „károsat” és „bűnöst”, mint a „magyar hagyományoktól idegent”, egyszersmind elégtételt véve a szocialista időszak valós vagy vélt sérelmeiért (KÉRI, 1995). Ezt felerősítette, hogy a nemzeti függetlenség visszaszerzésével a „felemás” modernizációt kísérő évtizedes-évszázados sérelmek – ide értve a nemzetállammá válás és lét máig feldolgozatlan hordalékait is –, lefojtott indulatok és gyűlölködések, kibeszéletlen, kihordatlan és torz formákat is öltő társadalmi problémák sokasága került újra a felszínre, alkalmasint zavaros, idejétmúlt vagy „népboldogító” ideológiák társaságában. Az új politikai elittek bizonyos csoportjai ilyenformán nem csupán aktuális politikai aktorokként definiálták magukat – akik, mondjuk, a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet lebonyolítására szerveződtek –, hanem a szocializmus előtti múlt örököseiként, felkent folytatóiként, de akár évszázados nemzeti problémák „igazságtevő” vagy „végső” megoldást garantáló szereplőiként, akiknek a történelem „helyreözökentésének” magasztos feladata a küldetése.

Nos, ezen ideológiai kínálat mellett, pontosabban ezekkel szemben ott voltak a reálfolyamatok. Mert a realitás az volt, hogy az új „szövetségesek” által ajánlott gazdaságpolitika nem bizonyult különösebben hatékonynak sem az eladósodottság, sem a válság kezelésében, sem az átmenet sikeresebbé tételében. A realitás az volt, hogy az új „szövetségesek” azonnal kemény és kíméletlen versenytársként jelentek meg a szocialista piacokon: kiszorítva onnan hazánk vállalatait, a saját piacaikra való bejutást nem könnyítették meg, a magyar kölcsönöket, illetve azok egy részét nem engedték el, a volt szocialista országok számára nem szerveztek segélyprogramot a második világháború utáni Marshall-terv mintájára, és nem nyújtottak segítséget a mély válságba került magyar gazdaság szanálására sem. Realitás volt a magyar gazdaságszerkezet elavultsága, technikai-technológiai elmaradottsága, a tőkehiány és -függés állandósulása, s nem utolsósorban az, hogy az ország kimaradt az ötvenes–nyolcvanas évek – globalizációt is megalapozó – nemzetközi gazdasági integrációs folyamataiból. Vagyis a szocializmus körülményeihez szokott, külföldi kapcsolatokkal nem rendelkező, tőkeszegény és persze az állam által magukra hagyott magyar vállalatoknak kellett volna felvenniük a versenyt a világgazdaság piacait kapcsolathálón át uraló multinacionális cégek sokaságával, ami elég bizarr gazdaságpolitikai ötletnek és gyakorlatnak tűnik.

A realitások közé tartozott és tartozik, hogy a globalizáció újfajta munkamegosztást alakított ki a fejlett „centrum” és a fejlődő-fejletlen „periféria” országai között – az előbbiekre koncentrálna a gazdaság megújításának (pl. kutatás-fejlesztés) és a kvalifikált szolgáltatások (pl. bank, kereskedelem) ellátásának, míg az utóbbiba a termelés olcsó munkaerővel való ellátásának a feladatait – és e folyamatok Magyarország helyét a „periférián” jelölték ki. A külföldi tőkebefektetések így nálunk is a „periféria” országokra kidolgozott sémát követték, amennyiben a tőkebeáramlás kitüntetett célpontjai egyes infrastruktúráisan fejlett, a termeléshez szükséges felkészült munkaerőt biztosítani képes, a legkedvezőbb megtérülési és adózási feltételeket, logisztikai előnyöket stb. kínáló városok voltak. E kitüntetett helyeket „kapuvárosoknak” nevezi a szakirodalom, és hazánkban ilyen funkciókat lát el Budapest, Székesfehérvár vagy Győr. A külföldi beruházások tehát e városokba és környékükre települve számottevő fellendülést eredményeztek, magas foglalkoztatottságot és viszonylagos jólétet idéztek elő, miközben az ország többi – alkalmasint nagyobb – részét elkerülték, e régiókban viszont a gazdasági-társadalmi stagnálás vagy leépülés folyamatai váltak uralkodóvá a rendszerváltás óta. Egy évtized sem kellett ahhoz, hogy léptékbeli területi különbségek alakuljanak ki: 1999-ben az egy lakosra jutó GDP Budapesten 20 400 dollár, Csongrád megyében 9200, Pest megyében 8700, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 7200, míg Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben 5900 dollár volt (Fóti, 2003, 25.). Az egymástól alkalmanként alig ötven–száz kilométerre fekvő megyék között akkorák a különbségek, mintha nem is egyetlen országról lenne szó.

Az is tény, hogy a magyar gazdaság a rendszerváltást követően nem az egyésülés irányába mozdult el, mely jelenség az új politikai elitek értelmezésében a szocialista reprodukciós modell „első” és „második” gazdaságra szakadt vilá-

gának „piacgazdasági” meghaladásaként vetődött fel. Ellenkezőleg: „Magyarországon duális gazdasági szerkezet alakult ki, amely egy teljes egészében külföldi tulajdonban lévő és dinamikusan fejlődő részből, és egy vegyes (magyar és külföldi) tulajdonban lévő, minimális növekedést mutató részből áll. A gazdaság e két szektora között a gazdasági kapcsolat gyenge és lassan fejlődik.” (LÓRÁNT, 2000.) A vázoltak több történetileg jelzett problémára is utalnak. Például arra, hogy a betelepült multinacionális cégek az ország gazdaságán belül „szigetként” működnek, hiszen szinte kizárólag külföldre termelnek, tőke-, fejlesztési és piaci kapcsolataik oda kötik őket. Továbbá, hogy a magyar gazdaságba alig vagy egyáltalán nem épültek be: a multinacionális cégek még beszállítói kapcsolatokat sem nagyon építettek ki, nemhogy ösztönöznék az elmaradott magyar gazdaság hőn remélt integrálását. Egyébként a „szigetszerű” működés szó szerint is érthető, amennyiben „vámsszabad területen” termelnek, így rájuk más törvények vonatkoznak, mint a „vámterületi gazdaságra”, elfedve a külkereskedelmi mérleg egyensúlytalanságát.

„A fejlődő országok gazdaságának egyik legtipikusabb és az elmúlt korszakok hozadékaként többnyire ma is legjellemzőbb vonása a dezintegráció. Ez a belső integráltság hiányát, azt a kettős (duális) szerkezetet jelenti, amelyben az exportorientált, kifelé kapcsolódó »modern« tőkés szektort egy még prekapitalista jellegű, az előbbinek alárendelt, eredeti létfeltételeitől már nagyrészt megfosztott, és eltorzított formájában konzervált tradicionális szektor egészíti ki, amely jellemzően olcsó, tanulatlan munkaerőt foglalkoztat. E sajátos funkcionális dualizmus nemcsak korlátozza, lassítja és kedvezőtlen irányba befolyásolja a gazdasági fejlődést, hanem újra is termeli a külső erőktől való függést.” (SZENTES, 2001, 15.) Akárhogy van is, a legújabb rendszerváltásunk sem haladta meg a „kettős” vagy „többes” gazdaságok egyidejű jelenlétét társadalmunkban, csupán a globalizálódó kapitalizmus világába visszakerülő magyar újkapitalizmus realitások szerint átalakította. Vegyük figyelembe, hogy a jelzett duális piaci szerkezet alatt/mellett ott van a „fekete-szürke” gazdaság a maga ügyleteivel, szereplőivel és nem lebecsülendő részesedésével, továbbá a hatalmas kiterjedésű naturális önellátás, melyet a munkaerőpiacról való kiszorultság, az alacsony keresetek stb. okán előálló megélhetési kényszerek tesznek időszzerűvé és meghaladhatatlanná (LAKI-BÍRÓ A., 2001).

A realitások közé tartozik, hogy a rendszerváltás után a magyar gazdaság mély és tartós válságba került: a vállalkozások sokasága ment csődbe, a GDP néhány év alatt több mint egyötödével esett vissza, két számjegyű infláció alakult ki, a bérek és fizetések reálértéke, továbbá az addig sem magas életszínvonal pedig jelentősen csökkent. A gyárbezárások nyomán másfél millió munkahely szűnt meg a kilencvenes évek elején, tömeges és tartós munkanélküliséget okozva és a foglalkoztatottság alacsony szintjét állandósítva: egy évtizede 3 millió 600 ezer és 3 millió 900 ezer között mozog a foglalkoztatottak száma (LAKY, 2004). Egyébként Európában az egyik legalacsonyabb foglalkoztatottsági értékkel „büszkélkedhetünk”, hiszen amíg Németországban a 15–64 éves korú népesség 65, Franciaországban 63, Finnországban 68, Hollandiában 74 vagy Ausztriában 69 százalékát foglalkoztatták 2002-ben, addig Magyarországon ez az érték mind-

össze 57 százalék volt (uo. 17. o.). Az elszegényedés és lecsúszás szintén sokakat érintett, a szegények száma megugrott, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak körében pedig megindultak a marginalizálódás folyamatai, e helyzet generációs átörökítését is maga után vonva (FERGE, 2000, 2001; FÓTI, 2003, ÉKES, 2000, HAVAS-KEMÉNY, 1995, LADÁNYI, 2001, LAKI, 1997b, SPÉDER, 2002, SZALAI J., 2001; SZÍVÓS-TÓTH, 2004).

A fentiekből már következik, hogy az elmúlt másfél évtizedben merőben más társadalom alakult ki hazánkban, mint azt az új politikai elitek ígérték és tervezték, vagy mint abban a lakosság reménykedett, és itt nem csupán a „szociális piacgazdaság” realizálódásának hiányára gondolunk. A politikai-ideológiai alapú társadalomátalakítás ugyanis egyfelől ismét társadalmi rétegek és csoportok politikai megszüntetését jelentette: az „első” gazdaság felszámolásával nem volt szükség sem az ezt uraló, párt- és állami döntéseket előkészítő, hozó és ellenőrző politikai-bürokrata, sem az ezt működtető és üzemeltető igazgatási és menedzsercsoportokra, ide értve a téveszek vezetőit is. E menedzser- és bürokrata csoportok modern szakmai és vállalkozói ismeretek, erőforrások és habitusok hordozói is voltak, így megbélyegzésükkel, netán üldöztetésükkel hasonlóképpen komoly kár érte a magyar társadalmat, mint az előző rendszerváltáskor az akkor kiiktatott szakmai és tulajdonosi rétegekével. Az állami vállalatok felszámolásával ugyanakkor a szocialista modernizáció derékhadát jelentő állami-szövetkezeti vállalatok szakképzett alkalmazotti rétegei is áldozatul estek a rendszerváltásnak, bár ezt még a szocializmust „megjelenítő” munkásosztály elleni burkolt támadások képviselői sem gondolták így, hiszen a „szociális piacgazdaság” nyugati mintáiban a különféle munkásrétegek rendszerspecifikus középosztálybeli hordozó rétegeknek számítottak.

Másfelől az új osztályok és rétegek kívánalma merült fel, mivel most meg az újkapitalizmus hordozó rétegeit kellett politikailag létrehozni: tulajdonosokat, vállalkozókat, bankárokat, kereskedőket és persze a „magyar farmert”. Tekintettel arra, hogy a szocialista körülmények közt jelentős tőkefelhalmozásokra nem kerülhetett sor – már csak az idő rövideje miatt sem –, az újkapitalizmus hordozó rétegeit el kellett látni az induláshoz szükséges erőforrásokkal. A társadalom átstrukturálásának e politikai-adminisztratív eljárása egyben az erőforrások társadalmi méretű és drasztikus átcsoportosítását is feltételezte, részben az állami tulajdon magánosításán keresztül. Az új politikai eliteknek ebben kitüntetett szerep jutott, hiszen most meg a magánosítás módját és mértékét írhatták elő, továbbá konstruálhatták és ellenőrizhették. Nem túlzás azt állítani, hogy az új politikai elitek alkalmasint személyre szólóan írhatták elő a tulajdonosok körét. Másfelől az új tulajdonok működtetése is erőforrásokat igényelt kedvezményes hitelek, állami garanciavállalások, vissza nem fizetendő támogatások, adókedvezmények formájában. Ez pedig a kilencvenes évekbeli jelentős gazdasági visszaesés, a tőkehiány, az állam eladósodottsága, a jövedelmek csökkenése vagy az agrárróló körülményei között csak úgy volt lehetséges, ha a társadalom más osztályai és rétegei rovására – az új tulajdonosi rétegek előnyére – csoportosítják át az erőforrásokat. Az eljárás ily módon a társadalom egészének gyors és számottevő átstrukturálódását (SZALAI E., 2001; SZALAI E., 2004) vonta maga

után, hiszen az új rétegek ellátása erőforrásokkal egyszersmind gyárbezárásokkal, leépítésekkel, a foglalkoztatás visszaesésével, tömeges munkanélküliséggel, két számjegyű inflációval, a jövedelmek és az életszínvonal csökkenésével, és a naturálgazdálkodás megerősödésével járt együtt. Így aztán megjelentek a rendszerváltás nem vizionált és tervezett új társadalmi rétegei is: a még állásban lévő, de elszegényedő, lecsúszó és társadalmi identitásukat veszítettek csoportjai, a munkaerőpiac mezsgyéjén billegőké, akik hol munkához jutnak – többnyire a „kényszerfoglalkoztatás” keretei közt (pl. közmunka) –, hol valamilyen segélyben részesülnek, és a reményvesztett marginalizálódottaké („feleslegesek”), akiknek a megváltozott és az egyre igényesebb munkaerőpiacon nincs „eladnivalójuk”.

Mindent egybevéve a társadalmi egyenlőtlenségek elszabadultak, és a polarizáció irányzatai váltak meghatározóvá. A különféle struktúráképek abban megegyeznek, hogy a társadalom „tetején” egy vékony, 5–8 százaléknyi, a globalizáció irányzataival lépést tartani tudó vagyonos réteg, alatta pedig egy szintén nem széles és nem igazán módos, mintegy 10–15 százaléknyi felső középosztálybeli található. Ők durván a társadalom ötödét-negyedét teszik ki. A másik pólust a depriváltak és szegények 30–50 százalékot is kitevő rétegei képviselik, és köztük helyezkedik el a népesség 30–40 százalékra becsült, tehetősnek korántsem mondható „alsó középosztálya”, melynek helyzete a rendszerváltás után alapvetően nem változott (BOGÁR, 2000a; FERGE, 2002; GAZSÓ, 2001; GAZSÓ-LAKI, 2004; KOLOSI, 2000). Nos, ez sokkal inkább egy kevés gazdagra és sok szegényre oszló, szélsőségesen polarizált társadalomszerkezetet mutat, semmint a „szociális piacgazdaság” középosztályosodás irányába elmozduló strukturálódását, ahol az európai mércével is jómódúnak minősíthető középrétegek a társadalom felét-kétharmadát is felölelhetik.

Tekintettel arra, hogy a szocialista modernizáció létrehozta a maga „alkalmazotti társadalmát”, amely a gazdaság és a társadalom szerveződésének egészen más „minőségét” képviselte, mint a második világháború előtti feudálkapitalizmus, az új rendszerváltás – az erőforrások ideologikus és mesterséges átcsoportosításával – a társadalom egészét, annak minden szegmensét közvetlenül és maradandóan érintette. A fentiekből adódóan sokkal több társadalmi réteg és csoport érdekeit sértette – és nem csak a „kiiktatandóké” –, mint amennyiét képviselte, amit az elszegényedés, a lecsúszás, az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a kilátástalanság vagy a „társadalom alatti” lét tömeges előfordulásai bizonyítanak. Sokatmondó adat, hogy a rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről panaszkodók aránya. (A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnélküliség, a kilátástalan lelki állapot stb. jellemez. [KOPP-SKRABSKI-LÖKE-SZEDMÁK, 1996, 99.])

A realitások közé tartozik az is, hogy az ideológiai alapú társadalomszervezés ebben az esetben is a rendelkezésre álló erőforrások felettébb pazarló felhasználását eredményezte. Az állami tulajdon privatizálásakor olyan üzemek is magántulajdonba kerültek, amelyek addig is gazdaságosan működtek, felszereltségük és alkalmazott technológiájuk megfelelt a legkényesebb nyugati igény-

nyeknek is, a munkatársak fejében-kezében felhalmozott tudás jelentős értéket képviselt, termékeik pedig versenyképesek voltak. Sőt ezek az üzemek kerültek legelőször magántulajdonba, mivel jó befektetésnek, azonnal magas hozamot biztosító üzletnek számítottak. Mi több, döntően külföldi kézbe kerültek, mivel a Nemzetközi Valutaalap „ajánlásait” megfogadó magyar kormányok készpénzt kértek értük, márpedig ekkora tőkét az előző néhány évben még a szocialista vállalkozók legjobbjai sem voltak képesek felhalmozni, banki kölcsönökhöz pedig ekkor nem jutottak. Miután a liberális gazdaságpolitikai elvek lehetővé teszik, hogy az új tulajdonosok maguk döntsenek a birtokukba került vállalatok profitjáról, ennek számottevő részét sem be nem fektetik, sem el nem osztják az országban, hanem kikerül innen. Más, hasonlóan versenyképes üzemeket egyszerűen feldaraboltak, és részenként adtak magántulajdonba, és előfordult, hogy csupán a telekre volt szüksége valakinek, mert azonnal lakópark építésébe kezdett.

A téeszidőkben hatalmas beruházások folytak: nagyüzemi istállókat építettek, nemzetközileg is elismert tenyészállományokat hoztak létre – ehhez például Hollandiából, Dániából, az Egyesült Államokból és Kanadából hoztak tenyészállományokat –, továbbá versenyképes termelési módokat és technológiákat alkalmaztak. E beruházásokba a modern gépparkok, hűtő- és tárolókapacitások, feldolgozási eljárások, termelés-szervezési, tudásfelhasználási és munkamegosztási formák éppúgy beletartoztak, mint a tudományos kutatások, vagy a kapcsolathálókat megjelenítő országos termelési rendszerek, illetve a nagy- és kisüzemek, háztáji gazdaságok közt kialakított termelési-helyezési integrációs formák csirkére, sertésre, pulykára, paprikára, hagymára, búzára vagy kukoricára. A téeszek feloszlásakor aztán ezek a létesítményekben, tenyészállományokban, gépparkokban, technológiákban, szervezeti tudásban, kapcsolathálóban és sok másban megtestesülő értékek tönkre- és veszendőbe mentek. Külön is hangsúlyozzuk azt a kárt, amelyet például az állami üzemeket és téeszeket működtető, szakmailag képzett társadalmi rétegek-csoportok hordoztak gazdálkodási tapasztalatban, felhalmozási eljárásokban, kapcsolatokban, bizalmi potenciálban vagy tudásközvetítésben és -felhasználásban, hiszen ezek a szétdarabolt, apró és tőkeszegény magángazdaságok számára jórészt használhatatlanok. Pedig e „tőkék” megtartására, továbbvitelére, sőt növelésére számos állami üzem és téesz tett erőfeszítéseket. Például az országos és a helyi termelési rendszereket szervező és működtető téesz-hálózatok egy része határozott lépéseket tett arra, hogy a mezőgazdasági alapanyagok feldolgozását végző ipari üzemek felvásárlásával növeljék piaci részesedésüket és versenyképességüket. Ezt az új politikai elitek téeszellenes („zöld bárók”) fellépése megghiúsította, és e feldolgozóüzemeket (pl. konzerv- és cukorgyárakat) inkább külföldieknek adták el. Mindent egybevéve a társadalmilag felhalmozott pénz-, társadalmi és tudástőkék számottevő része e rendszerváltáskor ismét veszendőbe ment, szétosztották, lerabolták, felélték, ellopták, hatályon kívül helyezték őket, nyomukban azonban nem alakultak ki versenyképes struktúrák.

A rendszerváltó politikai elitek ebben az esetben is „küldetéstudattal” és kizárólagos hatalmi igénnyel léptek fel, ezúttal a szocializmus megdöntésére, a

piacgazdaság kiépítésére, a demokrácia megteremtésére vagy a „történelmi igazságtételre” alapozva. Tekintettel arra, hogy az államszocializmus keretei között nem alakultak ki a leendő „piacgazdaság” meghatározó és hordozó rétegei – a nyolcvanas évek szocialista vállalkozóit legfeljebb előfutároknak tekinthetjük –, ez a feladat az állami tulajdon magánosítása során döntően magukra a politikai elitekre hárult. A pártok tehát ekkor nem társadalmi és politikai értelemben szervezett rétegeket vagy csoportokat képviseltek, hanem önmaguk rendszer-váltásban és privatizációban betöltött tényleges vagy potenciális hatalmi helyzetét, amely alkalmas (volt) arra, hogy hatalmi pozíciójukat gazdasági-társadalmi előnyök konvertálására, osztására, megtartására és növelésre használják. És persze képviselték az ilyen alapon hozzájuk csapódó párt környéki, baráti, ismerősi, haveri, rokoni köröket, amelyek a tulajdonhoz jutásban az ő kapcsolataikat és segítségüket remélték felhasználni, illetve a számukra aktuálisan előnyt kínáló, privatizációkész gazdasági erőcsoportokat, köztük külföldieket (SZALAI E., 1994, 2004). Ebben az értelemben a mindenkori kormányon lévő politikai eliteknek nem volt társadalmi-gazdasági kontrolljuk, hiszen az új rendszer leendő hordozó rétegei az állami és egyéb tulajdonok megszerzésében voltak érdekelték, és a privatizációs eljárások számukra előnyös lebonyolításában, melynek a folyamatok ellenőrizhetetlensége is része volt. A kormányon nem lévő parlamenti ellenzék kontrollja is csak saját privatizációs érdekei sérelméig terjedt ki – például, hogy miért X. lett az új tulajdonos, nem pedig Y., vagy maradt-e még elég állami vagyon, amit majd ők oszthatnak el –, következésképpen hatalomra kerülésükkor a privatizációt az előző kormányhoz hasonlóan kontrollálatlan módon folytatták, most saját klientúrájuk előnyére. A társadalom hatalomból kimaradó többsége pedig azon túl, hogy nem rendelkezett semmiféle eszközzel e folyamatok ellenőrzésére, saját érdekeit sem volt képes megjeleníteni, ugyanis bármilyen érdeksérelem miatti szervezkedés és tiltakozás esetén – például tömeges elbocsátások – a „régis rendszer híveinek”, „a rendszerváltás és a demokrácia ellenségeinek” minősítették őket a kormányon lévők.

Az új politikai elitek ezzel párhuzamosan folytatták a társadalom pártosításának az államszocializmusban bevett – természetesen általuk szóban elítélt – gyakorlatát. E gyakorlat kialakulásában szerepet játszott, hogy – mint már jeleztük – kezdetben a pártoknak nem volt társadalmi bázisuk, ami nélkül a választásokon nem lehetett nyerni, így ennek kiépítése során minden, már meglévő szerveződési formát igyekeztek megszállni (pl. szakszervezet). Ugyanakkor a rendszerváltás időszakának felszabadult légkörében rengeteg új szerveződés jött létre (pl. szakszervezet, kamara, vállalkozói klub, zöld és más civil szervezet), melyekbe viszont célszerűnek látszott beszállni, mint ahogy az ilyen vagy hasonló szerveződések (pl. ifjúság, nők, nyugdíjasok, hagyományörzők) érdemes volt pártalapon vagy a párt érdekében pénzzel, ingatlannal, infrastruktúrával vagy más módon támogatni. Miután pedig az időszak gazdasági válsága és erőforrás-átcsoportosítási eljárásai kitermelték az elégedetlenkedők és a mindenkori kormányok ellen szervezkedők körét, elégséges volt ezek élére állni – politikailag ugyanis ők adtak súlyt az alkalmi fellépéseknek –, tulajdonképpen minden készen volt a pártok társadalmi ellenőrzésére. A pártok mindenhatóvá

váltak, hiszen az elégedetlenkedő szakszervezetek ellen be lehetett vetni a „saját” szakszervezetet, a tüntető gazdák ellen a „saját” gazdaszervezetet, a szervezkedő iparkamara ellen a „saját” kamarát, a protestáló polgármesterek vagy ifjúsági szervezet ellen a „saját” polgármestereket és ifjúsági szervezeteket, és a kivonuló zöldek ellen a „saját” zöldeket. Aztán az elégtelen kutatási források okán hangoskodó tudósok ellen a „saját” tudósokat, a kritizáló vagy sározó írók és műsorok ellen a „saját” kritikusokat, lapokat és műsorokat, végül pedig – hogy a propagandagépezet teljes legyen – a „ti” rádiótok és televíziótok ellen a „saját” rádiót és televíziót.

A szakszervezeteket időközben ideológiai, vagyoni és személyi alapon ellehetetlenítették, számos addig törvényekkel biztosított érdekmegjelenítő eszközt megvontak tőlük, így az új cégek – köztük az idetelepült multinacionális vállalatok – már olyan viszonyok között kezdhették meg magyarországi működésüket, hogy nem kellett számolniuk velük (TÓTH A., 2002; NEUMANN, 2002). Ez volt a feltétele annak, hogy a globálkapitalizmus irányába mutató radikális gazdaságpolitikai műtéteket gyorsan és ellenállás nélkül lehessen végrehajtani (CSABA, 2000). Emlékeztetünk rá, hogy a kilencvenes évek elején néhány év alatt úgy bocsátottak el közel másfél millió embert a munkahelyéről, hogy egyetlen komoly szakszervezeti megmozdulásra sem került sor hazánkban, ami az európai „szociális piacgazdaságokban” aligha lett volna elképzelhető. Ha egybevetjük, hogy az új politikai elitiek által vizionált „polgári társadalomban” és a modellként ajánlott „jóléti” kapitalizmusokban a munkások milyen széles körű, törvényekben rögzített jogosítványokkal rendelkeznek érdekeik védelmére, nem lehetnek kétségeink afelől, hogy hazánkban nem az ígért és képzelt „polgári” vagy „jóléti” társadalom épült ki a maga demokratikus szakszervezeti rendszerével. A kialakult helyzet abszurdítására utal, hogy a rendszerváltást követően néhány párt „demokratikus” szakszervezeteket alapított, amelyek aztán tagjaik érdekeit éppúgy nem jelenítették meg, mint a szocializmusból örökölt „nem demokratikus” szakszervezetek (LAKI-SZABÓ, 2004).

Elvileg, vagyis funkcióiból és helyzetéből adódóan az állami és az önkormányzati bürokrácia rendelkezett még a társadalmi ellenőrzés egyfajta lehetőségével, ezeket azonban az új politikai elitiek szintén megszállták, és a pártokat kiszolgáló bürokráciákká változtatták. A megbízhatóság ismét alapkövetelménnyé vált – csak hogy most a mindenkor kormányon lévő párt vagy pártok iránti elkötelezettség –, megkérdőjelezve vagy teljesen kizárva a szakszerűség, a kiszámíthatóság, a pártfüggetlen elfogulatlanság és a szolgálat, másként fogalmazva a köz- és államérdek szempontjait. A négyévenkénti kormány- és/vagy önkormányzati váltások lehetetlenné tették és teszik a bürokráciak folyamatosságának fenntartását, az ügyek továbbvitelét és azonos szempontok szerinti elbírálását, a választók általi ellenőrizhetőségét. A bürokrácia politikai-uralmi jellege ismét hangsúlyossá vált, és a klientúraépítés egyik fontos csatornájaként működik. A pártok a választási győzelmeiket követően viszonylag jól fizető, kényelmes és nyugdíjjal járó állásokat biztosítanak tagjaiknak, aktivistáiknak és támogatóiknak, netán azok családtagjainak, ami a jelenlegi foglalkoztatottság, gyakori elbocsátások, alacsony fizetések, egzis-

tenciális bizonytalanság viszonyai közt aligha megvetendő lehetőség. A politikusok viszont ezért a kormányzás négy évére megbízható és őket kiszolgáló adminisztrációt kapnak cserébe, amelyre nagyon is szükségük van, ugyanis segíti a pártklientúra gazdasági ágának juttatott állami-önkormányzati ügyletek (megrendelések) lebonyolítását, s ez a gazdasági pangás időszakában kedvező üzletmenetet nyújt e klientúrának.

A vázoltak tehát arra utalnak, hogy az új politikai elitek (pártok) az érdekmegjelenítés szinte minden intézményét, eszközét, formáját és módját közvetlen ellenőrzésük alá vonták, ezzel a társadalmat egyfelől eszköztelenítve, másfelől manipulálva és anarchizálva (GAZSÓ-LAKI, 2004; HÜLVELY, 1994). Gondoljuk csak meg, a pártok aktuális érdekeik szerint dönthettek (dönthetnek) arról, mely társadalmi problémákat emelnek be a politikai arénába, s melyekkel nem törődnek, hiszen ezeknek politikai súlyt csak ők adhattak. Így aztán többnyire sokadrangú kérdésektől volt hangos a politikai közélet, miközben a társadalom működése és jövője szempontjából alapvető problémák évekig nem kerültek-kerülnek elő. E játszmáknak fontos része volt a különböző társadalmi rétegek és csoportok összeugrasztása, intézmények és személyek lejáratása, indulatok szítása, a bűnbakképzés intézményesülése, hiszen a feszítő és megoldatlan problémák sokasága sodródik a társadalomban adekvát megfogalmazás, megjelenítés és képviselés nélkül. Következésképpen a túlideologizált, pártpropagandák uralta, polarizált, az intézményes érdekmegjelenítést nélkülöző, dezintegrált, anarchizált és szolidaritás nélküli – sőt ellenséges – társadalmi térben bárki kikezdhető, megtámadható, elmarasztalható, lejárátható vagy megbélyegezhető, akit a politikai elitek erre kijelölnek.

A fentiek mindenestre ismét súlyos demokratikus deficitről árulkodnak, hiszen a többpártrendszer önmagában, a jelenlegi formájában – vagyis a pártok teljhatalmának és mindenhatóságának körülményei közt, más és adekvát érdekmegjelenítő intézmények, társadalmi-gazdasági szereplők és kontrollok hiányában – aligha tekinthető ideális demokráciának, mint ahogy a szabad véleménynyilvánítás is megreked a kibeszélés és a fecsegés szintjén (GAZSÓ, 2004). Így a legújabb rendszerváltás tovább növelte a kihordatlan és megjelenítetlen problémák tömegét, melyek – összekeveredve modernizációnk évszázados feldolgozatlan és lefojtott hordalékával – megülik a társadalmat, tág teret nyitva a politikai manipulációnak, a társadalom hatalomtechnikai megdolgozásának. Az új politikai elitekben láthatóan fel sem merül, hogy a rendszerváltás egészét újra kéne elemezni, hátha „hibás” volt a helyzet korabeli definiálása és az eltelt idő gyakorlata – és a hibákat lehetőség szerint korrigálni kellene –, és szó sincs arról, hogy hosszú távú nemzeti programban kéne megegyezniük, jóllehet e nélkül a társadalom továbbra is csupán sodródik.

A nyolcvanas-kilencvenes évek „kettős” kihívására – az erőteljes, de „felemás” és addigra kifulladás modernizációt produkáló kádári szocializmuséra és a világgazdaság új modernizációs irányát meghatározó globálkapitalizmuséra – tehát az új politikai elitek nem adtak adekvát választ. Mindenekelőtt azért nem, mert véleményünk szerint a kérdés nem egyszerűen az volt, hogy „szocializmus” vagy „kapitalizmus” (piacgazdaság), hanem az, hogy „milyen szocializmusból”

kell átvezetni a magyar társadalmat „milyen kapitalizmusba” és „milyen módon”. Ugyanis – mint jeleztük – a szocializmusnak hazánkban is többféle gazdaság- és társadalomszerveződési formája volt, és aktuálisan a Kádár-korszak „alkalmazotti társadalmának” felemás modernizációján átesett, a magántulajdon működését is engedő, de tőkeszegény és kifulladásos változatát kellett volna kapitalizálni. Ez a szocializmusvariáns sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, és az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, de az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozduló, a társadalmat az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturáló és a fogyasztást a rendszer legitimálásában felhasználó „gulyásszocializmus” volt. Nem lehetett összetéveszteni vagy azonosnak tekinteni a Rákosi nevével jelzett államosító, padláslesöprő, kitelepítő, internálótáborokat működtető, naturálgazdálkodással túlsúlyos vagy egyetemlegesen szegény szocializmussal. Az új politikai elitek jó részének azonban szüksége volt az utóbbi jellemzőket felhasználó, kizárólag negatívumokból álló „szocializmus”-képre hatalmi igényeinek legitimálásához, a reváns megokolásához, és annak alátámasztásához, miszerint a rendszerváltás általuk realizált, ideológiavezérelt eljárása volt és maradt az egyetlen üdvözítő mód az átmenetre a szocializmusból a kapitalizmusba. Az előző rendszer gyűlöletére, tagadására vagy egyszerű cseréjére épített rendszerváltási eljárás a „szocializmus” rombolását tekintette céljának. Ezért nem akart építeni a kádári szocializmus nem lebecsülendő modernizációs teljesítményére – amely persze egyben a magyar nép teljesítménye is –, különben az átmenet más módját kellett volna választania, mint a rendszerváltás. (A közbevetett mondat legújabb rendszerváltásunknak azon ideológiai-sérelmi-indulati abszurditására kíván utalni, amely a szocializmus vagy a Kádár-korszak – Kádár 1956-os szerepéből adódó – elutasítása vagy gyűlölete okán az időszak vitathatatlan modernizációs teljesítményeit is tagadja és elutasítja, jóllehet ez a magyar lakosság munkájának az eredménye, civilizációs teljesítménye is, függetlenül a névadó korszaktól, amelyben létrejött.)

Az is tény azonban, hogy a Kádár-korszak a vázolt évszázados modernizációs deficitet nem volt képes ledolgozni, következésképpen a korabeli magyar társadalom közel sem volt olyan fejlett, mint azt a kizárólag az „első” gazdaság adataira épített társadalmi vagy foglalkozási szerkezet mutatta. Hasonlóképpen nem hordozott magában olyan átütő erőt sem – gondoljunk a tőkehiányra, a technológiai elmaradottságra vagy a természetes ügyletek súlyára –, melyet sokan a nyolcvanas évek „második” gazdasága kiterjedtségéből és szocialista vállalkozásaiból kiindulva tulajdonítottak neki egy versenyképes piacgazdaság gyors kiépítésében. (Ne feledjük, hogy e vállalkozások a szocialista hiánygazdaság keretei közt működtek, nem pedig a korabeli kapitalizmus viszonyai között.) A „vállalkozói szellem” terjedése, a magánvállalkozások korabeli sikerei, a „modern” és kemény neoliberális (monetáris) piacgazdasági eszközrendszer „gyógymódként” történő bevezetése tehát aligha pótolhatták vagy válthatták ki az évszázados lemaradást, a tőkehiányt vagy a kirekesztettséget az előző negyven év kapitalista modernizációjából.

Másfelől ugyanis a modernizáció folyamatában a kapitalizmus is számos gazdaság- és társadalomszerveződési formát alakított ki, és a jelzett negyven év

során éppen azok a trendek váltak meghatározóvá, amelyek a globálkapitalizmus irányába mutattak, vagyis ekkor ez jelenítette meg a versenyképes formát. Ebben az értelemben gondoljuk azt, hogy a kérdés nem egyszerűen a „piacgazdaságra” vagy a „kapitalizmusra” történő áttérés volt, hanem az, hogy „milyen piacgazdaságra” vagy „kapitalizmusra”. Tény, hogy a rendszerváltó politikai elittek a legkülönbözőbb dolgokat értettek „piacgazdaságon” – pl. az állami tulajdon teljes szétosztását és a magántulajdon kizárólagosságát, az állami szabályozás hiányát és a „láthatatlan kéz” uralmát a gazdaságban, vagy mindent, ami nem szocializmus –, és a formaváltozatok közül a „szabad versenyes” vagy a „jóléti” kapitalizmusokat vizionálták és ajánlották. Csakhogy ezek a piac- és kapitalizmusképek, illetve -víziók nem feleltek meg a realitásoknak: a kapitalista piacok államilag nagyon is szabályozottak voltak és maradtak (lásd az Európai Unió agrárpiacát), az állami és a magántulajdon nagyon is jól megfért egymás mellett, mint ahogy a „piac” és a „redisztribúció” sem zárta ki egymást (GALBRAITH, 1970; SZENTES, 1999). Továbbá, a „jóléti” kapitalizmusok ajánlott formáit is kikezdte és részben meghaladta már a történelem, nem beszélve a „szabad versenyes” variáns magyar „kapitalista” előzményeket – pl. kizárólag családi földbirtok – is magába olvasztani kívánó retrográd formájáról, amely azonosította a magántulajdont és a kapitalizmust. (Márpedig ez szintén nem felel meg a realitásoknak, hiszen a magántulajdon a kapitalizmus előtti gazdasági-társadalmi formációkban is létezett, azokat mégsem nevezték kapitalizmusnak.) A kapitalizmusképek közül továbbá hiányzott a legújabb formavariáns: a globalizáció irányába mozgó kapitalizmus, ahol nemzetközi hálózatokba szerveződött vállalatóriások uralják a termelési és értékesítési piacokat (FARKAS, 2002). Magyarul, az a kérdés politikailag releváns módon fel sem vetődött, miként lehetne a magyar társadalmat, gazdaságot felzárkózási esélyeit javítva, viszonylag kevés veszteséggel, versenyképesen átvezetni és integrálni a globálkapitalizmus alakuló világába.

Vagyis az a megfontolás sem szerepelt a kérdésfeltevésben, hogy e problémaegyüttes megoldásának mi a társadalom – ha úgy tetszik, a nemzet – szempontjából a leghatékonyabb „módja”. Mint láthattuk, valóban meglehetősen összetett problémaegyüttesről van szó, hiszen csak egyik eleme, hogy az ország évtizedekig szocialista reprodukciós modellben működött, hogy tökeszegény, aktuálisan eladósodott és követő modernizációt folytató fejlődő ország maradt. Legalább ilyen fontos, hogy negyven évig a szocialista tábor tagjaként el volt zárva a fejlett kapitalista világtól, így nem vehetett részt annak gazdasági, tőke-, kutatófejlesztési, technológiai, munkamegosztási, kereskedelmi és egyéb integrációs folyamataiban, éppen a globalizálódás korszakában, mely kapitalizmusvariánsba éppen integrálódni (volt) kénytelen. Hasonlóképpen nem elhanyagolható tény, hogy a globálkapitalizmus új nemzetközi munkamegosztási rendszere a „periférián” jelölte ki az ország helyét, ennek megfelelő nemzetközi integrációs (tőkekihelyezési stb.) sémát alkalmazva, és ennek megfelelő magyar kapitalista berendezkedési formát felkínálva (BEREND T., 1995). Ugy gondoljuk tehát, hogy e reálviszonyok messze többet igényeltek-igényelnek, mint egyszerű szocializmus-kapitalizmus „cserét”. Sokkal inkább „átvezetést” vagy „menedzselést” (válságmenedzselést), ahol fontos szempont az államszocializmusban

felhalmozott és a globalizálódó világba történő integrálódás „sikerességét”, a „felzárkózási esélyeket”, a „hatékonyt” vagy a „versenyképességet” javítani és biztosítani képes termelési-piaci szervezeti formák átvétele, felhasználása, kialakítása és továbbfejlesztése.

Az ideologikus és a revánsal elegyedő megközelítések, az inadekvát kérdések és kapitalizmusképek, az állami (nemzeti) tulajdon megszerzéséért folyó nyers hatalmi harcok aztán jelentősen beszűkítették a politikai gondolkodást és mozgásteret a reálállapotokkal és -folyamatokkal adekvát eljárások, eszközrendszerek és alternatív megoldási kísérletek kihordására. Így a Kádár-korszakban felhalmozott gazdasági, technológiai, kutatásfejlesztési, tudás- és tudásfelhasználási, szervezeti-hálózati stb. potenciált nem a globalizáció irányzatával adekvát vállalat-szerveződési formák és termelési-piaci hálózatok kialakítására használták fel. Sőt – mint utaltunk rá – ott, ahol ilyen törekvések felvetődtek, politikailag megakadályozták, például az agrártermékek feldolgozóipari kapacitásai tökeerős és hálózatokat működtető tézesek általi felvásárlásának megtiltásával, így e vállalatok ma a konkurens nyugati országok hálózataiba integrálódva, a hazai piacot ellenőrzik. (Csak felidéznénk Leopold Lajos „színlelt kapitalizmus”-képét, aki már egy évszázaddal korábban a piacok feletti uralom tényét jelölte meg a kapitalizmus egyik fontos sajátosságaként, aminek a korabeli és a mai magyar „kapitalizmusok” igencsak híján voltak és vannak. Ezt össze lehet vetni Polányi Károly régebbi, Szentes Tamás és Lóránt Károly mai fejtegetéseivel a „duális” gazdaságról és az exportszektor afféle „szigetszerű” állapotáról.) A versenyképes struktúrák (pl. termelési rendszerek) megtartása, megerősítése vagy tudatos kialakítása (pl. termelési-feldolgozási-értékesítési hálózatok) helyett az új politikai elit a szocializmusban felhalmozott gazdasági-társadalmi potenciál osztogatásába-fosztogatásába kezdtek, évtizedes és életképes tőke- és tudásfelhalmozásokat tettek ismét – az elmúlt évszázadban már sokadszorra – semmissé.

A vázoltak kapcsán az is látható, hogy az a felvetés, amely a „kommunista diktatúrát” kívánta a „piacgazdasági demokráciára” lecserélni, szintén felületes és önkényes, hiszen a magyar újkapitalizmus hordozó (tulajdonosi) rétegeinek a „kinevezése” és kistafirozása – amely a társadalmi erőforrások számukra történő politikai átcsoportosításával ment végbe – eleve kizárja a demokráciát. Elsősorban is az erőforrás-átcsoportosítás önkényessége miatt, továbbá mert ez a folyamat az új politikai elit vezénylese és ellenőrzése mellett, a társadalom teljes kizárásával történt, s mert nem gazdasági növekedés, sőt inkább súlyos gazdasági válság közepette került rá sor. Az ily módon kialakult magas infláció, a tömeges vállalati csődök, üzembezáráások, munkanélküliség, elszegényedés, lecsúszás és marginalizálódás viszonyai között az érintett kiszolgáltatott társadalmi rétegektől és csoportoktól a hatékony érdekmegjelenítés intézményes módjainak elvitatása sem éppen demokratikus eljárás. És természetesen az sem, hogy az érdekmegjelenítés erkölcsi alapjait ismét politikai szempontból – most a „kapitalizmus” nevében – megkérdőjelezték, s még az elbocsátások miatti szervezkedési-tiltakozási próbálkozásokat is mint a kommunista rendszer mellett, illetve „demokrácia-, nemzet- és jövőellenes” megmozdulásokat bélyegezték

meg. Magyarul, meglehetősen nagy elfogultság szükséges ahhoz, hogy az „eredeti tőkefelhalmozás” (PITTI, 1997) jelzett hazai változatát „demokráciának” minősítse valaki. Továbbá azt sem feledhetjük, hogy az új gazdasági világrend, a globálkapitalizmus, a „periférián” jelölte ki hazánk helyét egy ennek megfelelő duális piacgazdaságot, jelentős naturálgazdaságot és polarizált – kevés gazdagot és sok-sok szegényt magában foglaló – társadalmat hozzárendelve, amely már csak felépítésénél fogva sem lehet az ígért és vágyott demokrácia, legalábbis a többséget kitevő „vesztesek” és „feleslegesek” (underclass) számára.

Ma, másfél évtizeddel a „kettős” kihívás aktuálpolitikai megjelenése után nem csupán az a gond, hogy akkor alapvetően inadekvát volt az erre adott válasz, hanem hogy a rendszerváltás súlyos társadalmi következményei sem vették rá a politikai eliteket a problémakör ismételt felvetésére és újragondolására, alternatívák keresésére és kidolgozására, ehelyett folytatódik az évszázados ideológiai-politikai manipuláció és propaganda, a bűnbakképzés, a társadalom hatalomtechnikai megdolgozása és az ország sodródása.